

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ
АЙМАҚТЫҚ
СӨЗДІГІ

ТІЛТАНЫМ

«MADENI MURA»

МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ
КІТАП СЕРИЯЛАРЫ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ТҰҢҒЫШ ПРЕЗИДЕНТІ НҰРСҰЛТАН НАЗАРБАЕВТЫҢ
БАСТАМАСЫ БОЙЫНША ШЫҒАРЫЛДЫ

«МӘДЕНИ МҰРА»

МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ

КІТАП СЕРИЯЛАРЫ

БАС РЕДАКЦИЯСЫНЫҢ АЛҚАСЫ

Тасмағамбетов И.Н., *бас редактор*

Тәжин М.М., *бас редактордың орынбасары*

Тәуекел С.Т., *жауапты хатшы*

Әбділдин Ж.М.

Әуезов М.М.

Байпақов К.М.

Зиманов С.З.

Кәлетаев Д.А.

Кекілбаев Ә.

Кенжеғозин М.Б.

Қасқабасов С.А.

Қойгелдиев М.Қ.

Қосыбаев Е.М.

Құл-Мұхаммед М.А.

Мағауин М.М.

Мәмбеев С.А.

Нұрпейісов Ә.К.

Нысанбаев Ә.Н.

Рахмадиев Е.Р.

Сұлтанов Қ.С.

Сүлейменов О.О.

Хұсайын К.Ш.

ТІЛТАНЫМ

- ◆ Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі (I-XV т.т.)
- ◆ Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі
- ◆ Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі
- ◆ Қазақ тілінің синонимдер сөздігі
- ◆ Қазақ тілінің этимологиялық сөздігі (I-II т.т.)
- ◆ Қазақ тілінің аймақтық сөздігі (I-III т.т.)

ТІЛТАНЫМ

Серияның Бас редакция алқасы:

Көбей ХҰСАЙЫН, *төраға*

Әбдуәли ҚАЙДАР

Рәбиға СЫЗДЫҚ

Шора САРЫБАЕВ

Өмірзақ АЙТБАЕВ

Бауыржан ОМАРОВ

Нүргелді УӘЛИ, *төрағаның орынбасары*

Ғарифолла ӘНЕС, *жауапты шығарушы*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ АЙМАҚТЫҚ СӨЗДІГІ

22 000 сөз

Жауапты редакторы
Ұлттық Ғылым академиясының академигі,
профессор Ш. Ш. Сарыбаев

АРЫС

АЛМАТЫ

2005

Бұл туынды Қазақстан Республикасы Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігінің тапсырмасы бойынша дайындалып, басылып шықты

Сөздікті құрастырушылар:

А (ф.ғ.д. Қалиев Ғ., ф.ғ.д. Нұрмағамбетов Ә.), Ә, М (ф.ғ.д. Қалиев Ғ.),
 Б (ф.ғ.д. Нақысбеков О., ф.ғ.д. Құрманәлиев К., ф.ғ.к. Әлиев Ф.),
 Г, Ғ (ф.ғ.д. Сарыбаев Ш., ф.ғ.д. Омарбеков С.), Д (ф.ғ.д. Омарбеков С.,
 ф.ғ.к. Үдербаев А.), Е (ф.ғ.к. Үдербаев А., Иманбаев А.),
 Ж, К, Қ, Х, Ы, І, Я (ф.ғ.д. Нақысбеков О.), З (ф.ғ.д. Нақысбеков О.,
 Иманбаев А.), И (ф.ғ.д. Нақысбеков О., Иманбаев А.),
 Л, Р, Т, Ч (ф.ғ.д. Сарыбаев Ш.), Н (ф.ғ.д. Нақысбеков О., Бисембаева Ж.),
 О (ф.ғ.д. Нақысбеков О., Сағындықова Ф.), Ө (Бисембаева Ж., Исаева Г.),
 П (ф.ғ.д. Сарыбаев Ш., ф.ғ.к. Әлиев Ф.), С (ф.ғ.д. Нұрмағамбетов Ә.,
 ф.ғ.к. Үдербаев А.), У, Ұ, Ү (ф.ғ.д. Сарыбаев Ш., ф.ғ.к. Айтазин Қ.),
 Ш (ф.ғ.д. Омарбеков С., ф.ғ.к. Есімболова М.), Ы (ф.ғ.к. Айтазин Қ., Исаева Г.)

Жауапты шығарушы:

ф.ғ.к. Үдербаев А.

Пікір жазғандар:

ф.ғ.д. Жанпейісов Е., ф.ғ.д. Жанұзақов Т.

Қ 18 Қазақ тілінің аймақтық сөздігі / Құраст. Ғ.Қалиев, О.Нақысбеков,
 Ш.Сарыбаев, А.Үдербаев және т.б. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2005. –824 бет.

ISBN 9965-17-261-7

Қолыңыздағы сөздікте қазіргі қазақ тілі диалектілерінің, оның ішінде жеке сөйленістерінің лексикалық ерекшеліктерінен мәлімет беретін 22 мыңнан аса сөз қамтылып отыр. Бұл сөздіктің бір ерекшелігі – құрамында сирек кездесетін фонетикалық, грамматикалық құбылыстарды қамтитын сөздер де енгізілді. Сондай-ақ, сөздікке Қазақстан аумағында жиналған материалдармен қатар Қытай, Монғолия, Ауған, Иран, Ресей, т.б. шет елдердегі қазақ диаспорасының тілін қамтитын деректер де пайдаланылды.

Сөздік тіл мамандарына, ғылыми қызметкерлерге, жоғары оқу орындарының оқытушылары мен студенттеріне, оқу-ағарту ісі мен мәдениет қызметкерлеріне және қалың көпшілік қауымға арналады.

Қ 4602020400
 00(05)-04

ББК 81.2 Қаз-923

ISBN 9965-17-261-7

© Тіл білімі институты, 2005
 © Құраст. Ғ. Қалиев, О. Нақысбеков,
 Ш. Сарыбаев, К. Құрманалиев, А. Үдербаев,
 М. Есімболова, Г. Исаева, 2005
 © «Арыс» баспасы, 2005

Алғы сөз

Қазақ тілінің мемлекеттік мәртебе алып, қолданыс аясының кеңеюіне байланысты оның қоғамның түрлі саласында қатынас құралы қызметін атқару сапасына ерекше назар аударылып отыр. Яғни тіліміздің лексикасының әлеуетін, оның қолданылу сапасын, қоғамымыздың тілтанымдық мәдениетін арттыру мәселелері тек қана тіл мамандарының емес, сонымен бірге жалпы республика зиялы жұртшылығының алдына тартылғаны мәлім.

Осы орайда қазақ тілінің әдеби және бейәдеби қолданыстарын ажырату, соңғысындағы жергілікті ерекшеліктерін саралауға көмекші бола алатын әдеби нормадағы қолданыстардың баю көздерінің мол қазынасын жинақтаушы диалектологиялық сөздіктер шығару қоғам сұранысына жауап береді.

Қай тіл болмасын оның құрамында үйреншікті норма болып қалыптасқан жалпыхалықтық деңгейде қолданылатын баршаға мәлім түсінікті әдеби сөздермен қатар сөйлеу тілінде көне тілдің көрінісі ретінде сақталып қалған ертедегі тайпа тілдерінің қалдықтары, қазақ халқының әр дәуірде іргелес, көрші жатқан халықтармен қарым-қатынасын көрсететін ауыс-түйіс сөздер де кездеседі. Бұлардың ішінде ескі жазба ескерткіштерде кездеспейтін, әдеби тілде қолданылмайтын, белгілі бір аймақ тұрғындары тілінде ғана сақталып, сол өңірге тән тілдік ерекшеліктер ретінде көнеден қалыптасқан және кейінгі кезде пайда болған бірліктер бар. Жинақталып сараланған мұндай тілдік ерекшеліктер қазақ тілі тарихының маңызды мәселелерін айқындауға, сондай-ақ туыстас түркі тілдері мен өзге де тілдердің тарихына қатысты кейбір мәселелерді шешуге бай материал бола алады.

Осы материалдарды жинақтау мақсатымен Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым академиясы А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты 1950 жылдан бері диалектологиялық экспедициялар ұйымдастырып келеді. Сол экспедицияларда зерттеушілердің жиып-терген материалдары негізінде диалектологиялық жинақтар, монографиялық еңбектер, мақалалар мен сөздіктер жарық көрді.

Аймақтық ерекшеліктерді сөз еткенде ең алдымен қазақ диалектологиясының, оның ішінде аймақтық лексикографиясының негізін қалап, әрі қарай дамуына зор үлес қосқан проф. С.Аманжолов пен Ж.Досқараевтың есімдері ерекше аталу керек. С.Аманжоловтың 1959 жылы орыс тілінде басылып шыққан «Вопросы диалектологии и истории казахского языка» деген монографиясының соңына тіркеліп берілген 4000-ға жуық сөзді қамтитын сөздігі мен Ж.Досқараевтың 1955 жылы жарық көрген 1500-ге жуық сөзді қамтитын «Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері (Лексика)» атты еңбегі қазақ диалектологиясы саласы бойынша құрастырылған алғашқы сөздіктер еді. 1969 жылы «Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі» деген атпен 6000 сөзді қамтитын бір томдық ұжымдық еңбек жарық көрді. Бұдан кейін де іздестіру жұмыстарының нәтижесінде үш томдық сөздік шығару жоспарланып, оның бірінші және екінші кітаптары басылып шықты. Жоғарыда аталған сөздіктердің негізінде және соңғы 10-15 жылдарда жүргізілген диалектологиялық зерттеулердегі, жарияланған мақалалардағы материалдардың басын қосып, толықтырудың нәтижесінде жаңадан 22 мыңнан асатын сөз бен сөз тіркестерін қамтитын «Қазақ тілінің аймақтық сөздігі» тұтас бір кітап түрінде оқырман назарына ұсынылып отыр.

Сөздікті құрастыруда көп жылдар бойы диалектологиялық экспедицияларға қатысып, Тіл білімі институты жанындағы диалектология бөлімінің картотекалық қорын үнемі толықтырып отырған диалектологтердің, жоғары оқу орындарында қызмет істеп жүріп диалектология

саласы бойынша диссертациялық еңбек жазған, сондай-ақ шет ел қазақтарының тілін зерттеген ғалымдардың зерттеулері де пайдаланылды.

Сөздікке Өзбекстан, Қарақалпақстан, Түрікменстан, Тәжікстан, Ресей федерациясындағы, сонымен қатар алыс шет елдер Монғолия, Қытай, Ауғанстан, Иран елдерінде орналасқан қазақтардың тілі бойынша едәуір көлемді материал енгізілді. Бұрын жарық көрген диалектологиялық сөздіктерде Қазақстан территориясынан тыс жерлерде қоныстанған қазақтардың тілдік ерекшеліктері аз қамтылған еді. Ал ұсынылып отырған аймақтық сөздікте шет елдердегі қазақ диаспорасы бойынша материалдар тыңнан қосылып отыр. Сөздіктің атының да «Диалектологиялық» емес, «Аймақтық сөздік» болуы осымен байланысты. Өйткені Қазақстан жеріндегі сөйленістермен қатар, белгілі бір тілдік жағдайда өзге аймақтарда, өзге тілдік ортада өзіндік жазбаша және ауызша да әдеби нормаларын қалыптастырып, өз бетінше дамып келе жатқан қазақтардың тілінің мәртебесін тек сөйленіс, диалект дегеннен гөрі а й м а қ т ы қ т і л деп атауға тура келеді. Мұның мысалы ретінде өз жазу-сызуы, сөйлеу тілі негізінде нормаланған аймақтық әдеби тілі қалыптасқан Монғолиядағы, Қытайдағы қазақтардың тілін келтіруге болады.

Әдеби тілде қолданылмайтын сөздердің бәрін диалектизм, аймақтық сөздер, жергілікті ерекшеліктер қатарына жатқызуға болмайтыны белгілі. Өйткені олардың ішінде кітаби сөздерге, қарапайым, тосын (окказионализмдер) сөздерге, варваризмдерге жататындары кездеседі. Аймақтық сөздерге әдеби тіл нормасына жатпайтын таралу шегі белгілі бір аймақ шеңберімен шектелетін бейәдеби қолданыстар жатады. Бұлар, яғни аймақтық сөздер, жергілікті ерекшеліктер әдеби тілді байытудың сөзжасам арқылы жаңа сөз тудыру, көрші тілдерден сөз алу және т.б. сияқты бірнеше жолдарының бірі. Қазақ диалектологиясы бойынша тұңғыш мақала жазып, «жергілікті ерекшеліктер» деген атауды алғаш ұсынған Ж.Аймауытұлы әдеби тілді байыту үшін көрші тілдерден сөз алудан бұрын оларды өз тілімізден іздеп табу жағына ерекше көңіл бөлген. Автор *жетек, тәрте* тұрғанда *әгләтті* (орысша *оглобля*), *ершік* тұрғанда *сөделкені* немесе *мая*, *шөмеле* тұрғанда *іскіртті* (ор. *скирда*) қолдануды теріс деп есептеген (Ж. Аймауытұлы. Тіл туралы // Еңбекші қазақ, 09.03.1926). Әрине, жергілікті ерекшеліктерді бет алды әдеби тілге тоғыта бермей, белгілі бір принципті ұстану керек. Диалектілік сөздердің әдеби тілді байытатын немесе байытпайтын, керісінше бұлардың құрамында әдеби тілге ену мүмкіндігі шектеулі сөздер де бар.

Осы жағынан Ж.Аймауытұлының ұсынған принципін ұстана отырып, диалектілердің құрамындағы әдеби тілді шұбарлайтын сөздермен қатар оны байыта түсетін сөздердің де молдығын назардан шығармаған жөн. Бұларға аймақтық сипат алғанымен әдеби тіл құрамына ене қоймаған түрлі шаруашылық салаларында қолданылып жүрген кәсіби сөздерді жатқызуға болады. Олардың ішінде мақта, балық, бау-бақша, мал, диқаншылық, т.б. шаруашылық, кәсіппен байланысты әдеби тілде баламасы жоқ көптеген сөздер кездеседі. Мәселен, оңтүстік аймақтарда әдеби тілге ену әлеуеті жоғары қауынның 20, арық-атыздың 15 түрлі атаулары бар. Тек түйенің өзіне ғана байланысты қолданылатын жалпыхалықтық сипатқа ие болмаған ондаған атаулар кездеседі. Мысалы, күні кеше ғана белгілі бір аймақ көлемінде қолданылған *шабандоз*, *диқан*, *мұрап*, *дуал*, *зембіл*, *арасан суы*, *дәліз* сияқты сөздер әдеби тіл қорына еніп отыр. Сол себепті *көсек* – мақта түйнегі; *өттік* – қармақтың тілі; *жұтпа* – үлкен қармақ; *гүлше* – гүл шығара бастаған мақтаның шанағы; *күләбі*, *болбол*, *қызыл ұрық* (қауын аттары), т.б. көптеген сөздер жалпыхалықтың игілігіне айналдыру мақсатымен сөздікке енгізілді. Олардың көпшілігі қазіргі қазақ әдеби тіліне ене бастаған келешегі мол сөздер. Келешекте *ләтта* (макулатура), *кәрәм* (капуста), *пендір* (брынза), *жеңсе* (нарукавник), *лоңқа* (банка), *шаңғалақ* (өріктің сүйегі), *қаудан* (кочан), *нәскурік* (рубанок), *метей* (ағаш шелек), *жозы* (аласа дөңгелек үстел), *айлақ* (бухта), *балбауырсақ* (печенья), *бармақнан* (галушки) сияқты әдеби тілге сұранып тұрған сөздерді түрлі әдеби сөздіктерге батыл түрде енгізіп, тұрақтандырып, көпшіліктің игілігіне айналдыруымыз керек. Мұндай сөздерді жиып-теріп әдеби тілдің қажетіне, кәдесіне жаратпасақ, олар не аймақтық, не әдеби тіл сөздіктеріне енгізілмесе, онда бара-бара ұмытылып, тілдік қордан шығып қалуы мүмкін.

Сондықтан Қазақстанның түкпір-түкпіріндегі, сонымен бірге қазақ жұрты тараған басқа мемлекет территориясындағы бір аудан не бір облыс көлемінде ғана айтылатын, көпшілікке беймәлім, бірақ әдеби тіл терминологиясын байытуға қажетті сөздерді жарыққа шығарып, әдеби тілге енгізу арқылы көпшілік қауымның игілігіне айналдыруда бұл сөздіктің пайдасы мол.

Сөздікте тіл білімпаздарына, әсіресе тіл тарихы, тіл мәдениеті, этимология, лингвогеография, текстология мәселелерімен шұғылданып жүрген мамандарға, сөздікші-лексикографтарға қажетті тың, соны материал ұсынылған.

Сөзтізбеде берілген жер ерекшеліктерінің, ландшафт, өсімдік пен жануар, ауру түрлерінің және т.б. халықтық атаулары тіл мамандарына ғана емес, жаратылыстану ғылымдарының мамандарына да, сонымен бірге ақын-жазушылар мен публицистерге, тарихшы-этнографтар мен өнертанушыларға да қызықты дерек бола алады. Сондай-ақ сөздікті жоғары оқу орындарының студенттеріне, мектеп оқушылары мен тіл үйренушілерге көмекші оқу құралы ретінде пайдалануға болады.

Сөз соңында «Арыс» баспасының тәжірибелі аға редакторлары Ғ. Молдамұратов пен Ш. Әлдибекұлына осы жұмысты баспаға дайындауға белсене қатысқандары үшін алғыс айтамыз.

Сөздіктің құрамы мен құрылысы

Сөздіктің негізгі құрамына әдеби тілде қолданылмайтын, норма болып қалыптаспаған белгілі бір таралу шегі (изоглосы) бар аймақтық сөздер (диалектілік лексика, лексикалық диалектизмдер) енді.

Сөзтізбеде (реестр) мына сөздер көрсетілмеді:

а) әдеби тілде норма болып қалыптасқан жалпыхалықтық сөздер (*ағаш, адам, жер, отыру, кұлу, т.б.*);

ә) құрамында түрлі жалғаулар кездесетін сөздер (*барасыңыз, келесіңіз, арбамынан*);

б) құрамында өте кең тараған әрі жиі кездесетін фонетикалық ерекшеліктері бар сөздер (*чал, чапан, малчы, чыбыртқы, джалчы, джаңа, т.б.*). Бұлар лексикалық диалектизм деп танылып отырған сөздердің құрамында кездесе ғана есепке алынады (*чорагай* – балықтың шортаннан кіші түрі, *чоң* – үлкен, зор, *чалаңдату* – сирету, *чарық* – қайрақ, т.б.). Ал дыбыстардың түсіп немесе сақталып қалуы, кірігіп кетуі, орын ауыстыруы, сөздердің жуанжіңішке айтылуы сияқты фонетикалық ерекшеліктерді сирек кездесетін құбылыстар болғандықтан, сөздікке енгізуді мақұл көрдік (*еге* – ие, *құмған* – құман, *жоңыршқа* – жоңышқа, *жасыт* – жасты, *кигіз үй* – киіз үй, *ашты* – ащы, *әсілі* – асылы, *адауыр* – едәуір, *әбіржу* – абыржу, т.б.);

в) жалпыхалықтық сипаты бар кәсіби сөздер (*жүгері, қарбыз, қауын, мақта, шортан, кунбағыс, т.б.*);

г) кейбір қарттардың тілінде сақталып қалған кітаби тіл элементтері (*уа һәм гәйри, ләкін, мілләт, гаділ, мәзкүр, ғұмыр, т.б.*);

ғ) әдеби дублеттер мен әдеби-қарапайым дублеттер (*егер* – *әгәр*, *себен* – *сәбән*, *фікір* – *пікір*, *разы* – *риза* – *ырза*, т.б.);

д) топонимика мен ономастика топтарына жататын сөздер.

Реестрлік сөздерді іріктеуде құрастырушыларға қиындық келтірген жай – жарыспалы сөздер мәселесі. Әр түрлі диалектілерде, аймақтық тілдерде қолданылатын сөздердің бір сынары да әдеби тілде норма болып қалыптаспай, екі немесе бірнеше вариант күйінде жарыспалы түрде қолданылып жүрген фонетикалық және лексикалық дублеттер көп.

Осыған орай тіліміздегі фонетикалық, лексикалық дублеттер үш топқа бөлінді:

1) Әдеби дублеттер (бұл топқа изоглостық шегі жоқ, бірақ әдеби тілде қатар, жарыса қолданылып жүрген сөздер жатады. Мысалы: *разы // риза // ырза; жалғыз // жаңғыз; залал // зарар; мысалы // мәселен, т.б.*);

2) Әдеби-қарапайым дублеттер (бұл топқа бір сыңары әдеби тіл нормасы ретінде анықталып, екінші сыңары қарапайым сөз дәрежесінде қалып қойған *себен // сәбән; егер // әгәр; еден // иден; уәде // уағда; мысалы // мисалы* сияқты сөздер жатады).

Әдеби дублеттер мен әдеби-қарапайым дублеттер де диалектизмдерге қатысты болмағандықтан, олар сөздікке енгізілген жоқ.

3) Әдеби-диалектілік дублеттердің алғашқы екі топтағы дублеттерден айырмашылығы – мұнда белгілі бір изоглостық таралу шегі болады. Олар әдеби тілге қатысына қарай ішінара екі топқа бөлінеді:

1) әдеби варианты анықталған дублеттік қатарлар. Бұл топқа жататын дублеттік қатардың бір сыңары әдеби тілде норма болып қалыптасып, қалғандары диалектизм дәрежесінде ғана қолданылады. Мысалы, *жүгері // борми // көмбеқонақ* сөздерінің алғашқы *жүгері* сөзі әдеби тіл нормасы да, қалғандары аймақтық сөз екендігіне ешбір дау болмаса керек. Сол сияқты *кебек // ұрнақ // буызы // күрпі* деген синонимдік қатардағы алғашқы *кебек* сыңары алынбай, тек диалектілік сыңарлары алынып отырды;

2) әдеби варианты анықталмаған дублеттік қатарлар. Бұған әдеби компоненті анықталмаған, сыңарлары әдеби тілде қатар қолданылып жүрген синонимдік қатарлар мен фонетикалық дублеттер жатады. Мысалы: *әтеш // қораз; атауыз // кемпірауыз // тістеуік; сақпаншы // сақманшы; палуан // балуан; пияз // бияз; әтір // иіс су // иіс май; көкейтесті // көкейкесті; басқалай // басқадай*, т.б.

Бұл дублеттік варианттардың қай сыңары әдеби тіл, қайсысы диалектизмге жататынын анықтау қиын. Олар әдеби тілде қатар, жарыса қолданылып жүрген сөздер. Сондықтан мұндай аймақтық дублеттердің бәрі де сөздікке енгізілді.

Әдеби тіл лексикасының белгілі бір бөлігі әлі де болса қалыптасу, баю, өсу, жетілу үстінде екенін және екі тілді сөздіктерді, терминологиялық, түсіндірме, әсіресе, орфографиялық сөздіктерді құрастырушылардың қолында мұндай нұсқалардың бәрі болу қажеттігін ескерсек, дублеттік варианттардың түгелдей аймақтық сөздікке енгізілуі орынды сияқты.

Кейде дублет-варианттарды семантикалық дифференциация арқылы әрбір сыңарына жеке-жеке мағына беріп, екеуін екі түрлі мағынада жұмсау арқылы кәдеге жарату – әдеби тіл дәстүрінде бар нәрсе. Мысалы, *ілім* – учение, *ғылым* – наука, *білім* – знание; *салыстыру* – сравнение, *салғастыру* – сопоставление; *өкімет* – власть, *үкімет* – правительство; *жиналыс* – собрание, *жиылыс* – сбор. Осы сияқты әр жерде, әр өлкеде бір мағынада айтылатын бірсыпыра сөздердің бірін алып, екіншісін тастамай, мағыналық дифференциация үлгісімен әдеби тілге жарату мүмкіндігін пайдалануға болады. Мәселен, *одеколонды* да, *духиді* де оңтүстікте *әтір* десе, батыста *иіс су*, солтүстікте *иіс май* дейді. Осы сыңарлардың бірін алып, бірін тастамай, мағыналық дифференциация принципі негізінде әдеби тіл қажетіне пайдалануға әбден болар еді. Сол сияқты *биялай* мен *қолғап* сөздерінің бірін *варезки*, екіншісін *перчатки* мағынасында тұрақтандырған жөн.

Орыс тілінде қысқаштың әр түрін білдіретін, әрбіреуінің дербес мағынада қолданылатын *клещи, кусачки, плоскогубцы, шипцы* сияқты сөздер бар. Қазақ диалектілерінде қысып алатын құралдың аттары *кемпірауыз* (оңтүстік), *атауыз* (батыс), *тістеуік* (солтүстік), кей жерде *қысқаш, балықауыз* түрінде кездеседі. Олардың бірін алып, бірін тастамай, орыс тіліндегідей әрбіреуіне жеке мағына беріп қалыптастыруға әбден болар еді.

Енді сөздіктің құрылысына тоқталар болсақ, ең алдымен, бас сөз ретінде реестрлік сөз берілді. Егер оның дублеттік варианттары болса, қоса берілді. Одан кейін іле-шала жақшаның ішінде сол сөздің жазылып алынған облысы мен ауданының аты көрсетілді. Бұдан түсіндіріліп отырған сөз тек сол ауданда ғана қолданылады, басқа көрші аудандарда не көрші облыстарда қолданылмайды деген ұғым тұмауы керек. Өйткені бұл мәлімет реестрдегі сөздің таралу шегін емес, ол сөздің жазылып алынған ауданын ғана көрсету мақсатымен беріліп отыр. Сөздің таралу шегін, изоглосын көрсету – диалектологиялық атластың міндеті. Сөздікті пайдаланушы оқырмандардың бірқатары жақша ішіндегі географиялық атауларды көріп отырып, бұл сөз біздің жақта айтылмайды, қолданылмайды деуі мүмкін. Мұндайда төмендегі

жағдайды ескеру керек. Тіліміздегі диалектілер – тарихи категория. Ондағы ерекшеліктер заман өткен сайын бірқатары әдеби тілге өтіп, жалпыхалықтық сипат алады, ал бірқатарының әдеби тілде баламасы болмағандықтан бірте-бірте ұмытылып, қолданыстан шығып қалып отырады. Олар аға буын өкілдерінің арасында немесе ертеректегі жазба нұсқаларда ғана сақталып қалуы мүмкін. Мысалы, Батыс өңірдегі үлкен кісілер сөйленісіндегі *барасыңыз, келесіңіз* (барасыз, келесіз), Шығыс Қазақстан жағында *баргайы, келгейі* (барғалы, келгелі) немесе кейбір аймақтарда *бөрдек* (ертеректе құдықтан су алу үшін теріден не кенептен істелген шелек сияқты ыдыс), *кигіз үй* (киіз үй), *пысыру* (пісіру), *ырамаат* (көне салықтың бір түрі), т.б. сақталып қалған ерекшеліктерді жастардың білмеуі де, қолданбауы да мүмкін.

Географиялық деректерден кейін реестрдегі сөз әдеби тілдегі балама синоним сөздермен түсіндірілді. Егер әдеби тілде бұл сөздің баламасы болмаған жағдайда онда реестрлік сөз баяндау түрінде бірнеше сөзбен немесе диалектілік синонимі арқылы (әрқайсысынан кейін жақшаның ішінде қ. белгісі қойылып отырып) түсіндірілді де, экспедиция материалдарынан мысалдар келтіріліп, соңында жақша ішінде сол мысалдардың қай жерден жазылып алынғандығы жөнінде географиялық деректеме көрсетілді. Одан кейін көркем әдебиет пен мерзімді баспасөз материалдарынан алынған мысалдар берілді. Кейбір сөздер мен сөз тіркестерінің сөздік мақалаларының соңында жаңа жолдан қоршаудың ішінде ескі түркі жазба ескерткіштерінен, түркі және өзге де араб, парсы, монғол сияқты т.б. тілдерге қатысты қосымша этимологиялық деректер беріліп отырды.

Жергілікті тұрғындар тілінде кездесетін мақал-мәтел, жұмбақтар да мысал ретінде пайдаланылды. Мысалы: *Бозбайтал* – өсекші: *арадағы б о з б а й т а л, андағыны мұнда айтар, мұндағыны анда айтар. Жап* – арықтың кішірек түрі: *жылай-жылай ж а п қазсаң, күле-күле су ішерсің. Құмған* – құман: *меш алдында қ ұ м ғ а н, екі көзін жұмған* (шешуі – мысық); *Пиыда* – жаяу адам: *өзі түйе үстінде жүріп, п и я д а ғ а бұқ дейді*, т.б. Мұндай материалдарға қоса сөздікке мысал ретінде фольклорлық шығармалардан мысалдар да келтірілді.

Диалектілік тіркестердің құрамындағы сөздер әдеби тілде жеке, дара тұлғада қолданылғанымен, сөз тіркестерінде ғана диалектілік мағына беретін болса, онда ол тіркестер лұғаттық сөз ретінде жеке реестрге шығарылды. Мысалы, *жұмыс жасау; не зат?; жер шығып кету; қаза біту; я ма?*, т.б.

Егер сөз тіркестері мен мақал-мәтелдердің құрамында кездесетін аймақтық сөздер сол өз алдына жеке мағынаға ие болатын болса, онда жеке реестрге шығарылды да сол тіркес, мақал-мәтелдер мысал ретінде лұғаттық мақаланың ішінде келтірілді.

Омоним сөздер мен көп мағыналы сөздер басқа сөздіктердегідей берілді. Егер жеке сөз бір жердің өзінде 2-3 түрлі нұсқада айтылса, онда бір реестрге шығарылып, араларына параллель белгісі [//] қойылды. Мысалы: *айырмақ//айырмақшылық; анжы//әнжі; аңаза//аңыза*, т.б. Егер ондай варианттар бір аумақта ғана емес, әр аймақта қолданылған жағдайда олардың әрбіреуі жеке реестр ретінде берілді.

Бұрынғы шыққан диалектологиялық сөздіктерде келтірілген бірқатар жер-су атаулары, облыс пен аудандардың, кейбір ауыл, селолардың аттары кейінгі 10-15 жыл ішінде Ономастикалық комиссияның ұйғаруымен едәуір өзгеріске түсті. Біраз атаулар қысқарып, енді бірқатарының территориялық аумағы өзгертіліп, өзара қосылып біріктірілді. Алда әлі қанша жаңару-өзгертулер күтіп тұрғаны белгісіз. Егер солардың барлығының жаңа атауларын өзгерген түрінде енгізсек, онда нақты деректік мәліметтерге, филологиялық дәлдікке нұқсан келеді. Осы жайларды ескеріп, құрастырушылар сөздіктегі жер-су, аудан, облыс, село, ауыл атауларының көбін бұрынғы диалектологиялық сөздіктерде берілгендей, халықтың ұғымында сақталған түрі бойынша қалдыруды жөн көрді.

Академик *Шора САРЫБАЕВ*

ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІ

А а	Ә ә	Б б	В в	Г г
Ғ ғ	Д д	Е е	Ё ё	Ж ж
З з	И и	Й й	К к	Қ қ
Л л	М м	Н н	Ң ң	О о
Ө ө	П п	Р р	С с	Т т
У у	Ұ ұ	Ү ү	Ф ф	Х х
Һ һ	Ц ц	Ч ч	Ш ш	Щ щ
Ъ ъ	Ы ы	І і	Ь ь	Э э
Ю ю	Я я			

А

АБА (Ауғ.; Ир.) жеңсіз шапан.

АБАДАН (ҚХР) қасқыр әуегінің (үйірінің) бастаушысы. *Қасқырдың абадан әуегіндегі басқа қасқырлардың атасы да, мықтысы да болса керек. Ау, бөрілер, бөрілер, Бөрімін деп жүрерлер. Әу, бірінің баласы алтау болар, бес болар, Ішінде абадан бірі болар. Абаданнан айрылса, Олардың әрбіреуі әрбір итке жем болар* (Жиёмбет жырау).

АБАДАНДЫҚ (Қарақ.) байлық.

АБАДАНШЫЛЫҚ (Қ.орда, Арал) жақсылық, жетісушілік, жабдықталған. *Октябрь революциясынан кейін бізге абаданшылық болды. Біздің шаруашылық, тұрмысымызда да абаданшылық көп* (Қ.орда, Арал).

[Әзірбайжанша *абад*: 1) ел қоныстанған; 2) жабдықталған (Азерб.-рус. сл., I, 1962, 33); түр. *абадан*: 1) жақсы жабдықталған; 2) гүлденген мағынасында қолданылады (Тур.-рус. сл., 1977, 19); өзб. *ободонлик* немесе *ободончилик* жақсы жабдықталған; ел қоныстанған дегенді білдіреді (Узб.-рус. сл., 1959, 293). Осы тілдегі соңғы *ободончилик* көрші отырған қазақтар тіліне ауысып, *абаданшылық* тұлғасында қалыптасқан. *Абадан* тұлғасын біз көрсеткен мағыналарда ертедегі түркі жазба ескерткіштерінен де кездестіреміз. Онда бұл сөздің төркіні парсы тілі екендігі белгіленген (ДТС, I)].

АБАЖА¹ (Түрікм.: Көнеүр., Таш., Тедж.) үлкен кебеже. *Бізде абажа да ыдыс-аяқ, ауқат сақтайды* (Түрікм., Көнеүр.).

АБАЖА² (Гур., Маңғ.) үлкен. *Ендеше, мынау күнде-күнде жатып-өріп жүрген абажа бөлме...* (Ә. Кекіл., Құс қан., 29).

АБАЙ (Орал: Жымп., Шыңғ.) ынта, ықылас, зейін. *Әрине, абай қойып оқымаса, түсіну қиын* (Орал, Жымп.). *Үйден шаршап барып, кластағы сабаққа да дұрыс абайын, ырқын тоқтатып тыңдай алмайды* («К. ту», 8.06.1941).

АБАЙ-ҚОҚАЙ (Орал, Жән.) қоқан-лоқы. *Қабдыр абай-қоқаймен қорқыта алмайды* (Орал, Жән.). *Бұрын Жоңғарға алыстан*

абай-қоқай жасап қояды екен, қазір қол жиып кеп соғысып жатқан түрлері бар сияқты (Ә. Кекіл., Үркер, 172).

АБАЙМА (Қар.) шен темір.

АБАҚ¹ 1. (Қ.орда, Арал) жылымның (қ.) екі басына байланатын қысқа ағаш (жылымның екі арасын керіп тұрған ағаш); жылымның бір бөлегі. *Абақ жылымның арқаны оралмауы үшін байланады* (Қ.орда, Арал). *Қыс болса имендеп прагон айдап, жаз болса қайықпен абақ жағалап, шыршыты* (қ.) *қолын судан шығармайтын қызу еңбек майданы басталады* (Ә. Нұрп., Күт. күн., 266). Орысша *абака* (Рус.-каз. сл., 1951). Жылымның бұл бөлігі Каспий балықшылары тілінде *кіләш* делінеді (ҚТТДМ, 1-шығ., 116). 2. (ҚХР) ау түбіндегі дорба.

АБАҚ² (Сем.: Абай, Шұб.; ҚХР) түрме, абақты. *Сығалап қана қарар саңылауы, ас құйған аяқ қана сыяр тесігі бар бітеу тас абақ* (М. Мағ., Алас., 507).

АБАҚОҢЫР//ӘБЕҚОҢЫР (Қост.: Торғ., Аман.) орташа күй. *Сенің атыңның абақоңыр күйі бар* (Қост., Аман.). *...атағы шыққан зергердің алдына мал түспейді емес, бірақ сол баяғы төрт қанат шатпа, көк ала түтін, әбеқоңыр күн көріс* (Ә. Кекіл., Үркер, 482).

АБАҚЫ¹ (Шымк., Арыс) түрме, абақты. *Абақы да да жатты* (Шымк., Арыс).

[Өзбекше *авахта*, ал осы тілде оның ауызекі қалпы *авакти* (Узб.-рус. сл., 1959, 20). Өзбектермен іргелес қоныстанған қазақтар осы сөздегі *т* дыбысын түсіріп айту нәтижесінде *абақы* пайда болған].

АБАҚЫ² (ҚХР) қорадағы малды тіл-көзден, сұқтан қорғап тұрады деп қойылатын қарақшының бір түрі.

АБАЛАҚТАУ (Сем., Ақс.) абдырау, сасқалақтау. *Көңілін қатер жайлағанымен, түршігіп қорыққан да жоқ, абдырап, абалақтаған да жоқ* (М. Мағ., Алас., 642).

АБАМ (ҚХР) мәңгілік, бақи.

АБАН (Ир.) қараша.

АБАТТАУ (Ауғ.; Ир.) 1. жинау. 2. реттеу. 3. тазалау. *Қызым, үйді а б а т т а п қой* (Ауғ.).

АБАТШЫЛЫҚ (Қ.орда, Арал) теңдік, кеңшілік, бостандық. *Октябрь революциясы ғана бізге а б а т ш ы л ы қ әперді гой* (Қ.орда, Арал).

[Түрік тілінде бұл сөздің тұлғасы *абат* қалпында, мағынасы: 1) жақсы, жайлы жабдықталған; 2) гүлденген дегенді түсіндіреді (Тур.-рус. сл., 1977, 19). Өзбек тілінде де осы мағынада, *обод* тұлғасында келеді (Узб.-рус. сл., 1959, 293). Бұл сөздің *абаданшылық* сөзімен түбірлестігін әрі төркіні иран тілі екендігін ертедегі түркі жазба ескерткіштері арқылы білеміз. Онда *абад* қалпында берілген (ДТС, I). Қазақтың жергілікті тіл ерекшелігінде мағынасына біршама өзгеріс кіргендігі байқалады].

АББАР (ҚХР) ұзақ. *А б б а р көшіп шет қонған, жау алдына бет қонған* (Шалкиіз жырау).

АБДАН¹ (Алм., Шел.; Тау., Қош.) әбден. *Қызыл дөненді жарысқа а б д а н жаратып қосқанда алдымен келді* (Алм., Шел.).

АБДАН² (ҚХР) арыстанның баласы. *Арыстан көп, а б д а н ы біреу* («Сөз сан.»).

АБДАП (Қ.орда, Арал) лебі, ызғары. *Бұл жердің салқын болуы, теңіздің а б д а б ы бар гой* (Қ.орда, Арал).

АБДАСТА (ҚХР) алжапқыш. *Пияласы қолында, а б д а с т а с ы белінде* (Қобыланды батыр).

АБДӘСТЕ (Шымк.: Мақт., Шәу.) дәрет құман, қолға су құятын құман. *А б д ә с т е н і алып, апам тысқа шықты* (Шымк., Мақт.).

[Өзбекше *обдасте* дәрет алуға қажетті мойны жіңішке, шүмегі ұзын құман (Узб.-рус. сл., 1959, 293); қырғ. *абдесте* ұзын шүмекті құмыра (К. Юд., КРС, 18). Сөз төркіні иран тілінен екендігі көрсетілген].

АБДЫРА (Алм.: Кег., Нар., Жам.; Жезк., Ағад.; Павл.; Көкш., Қ.ту; Рес., Омбы; МХР; Жамб.: Шу, Қорд.) үлкен ағаш сандық. *Үйде бір айбат а б д ы р а м бар* (Алм., Нар.). *А б д ы р а д а г ы жейдемді алып берші* (Алм., Жам.). *А б д ы р а г а киім көп кетеді* (Көкш., Қ.ту). *Ескі а б д ы р а н ы ақтарып, кемпір Рабиганың тәуір киімдерін әперген боп жатыр* (Б. Майл., Шығ., V, 239). *Кішкене ғана қараша үй, төрінде бір-екі ескі а б д ы р а* (Б. Майл., Шығ., III, 234).

[Қырғызша *абдыра* үлкен жәшік, үлкен сандық (К. Юд., КРС, 18); тув. *аптара* не *аптыра* сандық (Рус.-тув. сл., 1980, 572); хақ. *абдыра* қобдиша (кішкене сандық, сандықша) (Хак.-рус. сл.,

1953, 13); монғ. *авдар* кебеже, сандық (Монғ.-каз. сөз., 1954, 13); қалм. *авдр* сандық (Рус.-қалм. сл., 1964, 693); түнғыс-маньч. тілдерінде *абдора* сандық, жәшік. Осы тұлғалы сөз (*абдари*) парсы тілінде де кездеседі, мағынасы – саквояж (қол сумка) (Пер.-рус. сл., 1, 1983, 35). Әрине, бұларға монғол не түркі тілдерінен ауысқан. Сөз төркінін түнғыс-маньчжур тілдерінен деп шамалаймыз. Өйткені маньчжур тілінде *абдари моо* тіркесі емен тұқымдас ағаш атауын береді (ССТМЯ, I, 1975, 5). Алғаш кебеже, сандық сияқты нәрселер осы ағаштан жасалып, кейін *абдари* атауы сол ағаштан жасалған затқа көшкен тәрізді. Мұнда сол тілде *ағаш* мағынасын беретін *моо* сөзі түсірілген].
Қ. әбдірә.

АБДЫРИЯ (Жамб.: Сар., Тал.) жастықтың астына қоятын ағаш. *А б д ы р и я болмаса, жастық аласа болады* (Жамб., Тал.).

АБЕТАЙ//ӘБЕТАЙ (Талд., Гв.) таза, тазалыққа мықты. *Омардың әйелі а б е т а й кісі гой* (Талд., Гв.).

АБЖАУҚЫН 1. (Жамб., Қорд.) мардымсыз, болмашы, жартымсыз, азғана. *А б ж а у қ ы н ауқаттың үстіне келдіңдер, дастарқанға отырыңдар, бәрімізге жетеді* (Жамб., Қорд.).
2. (ҚХР) жеңіл ас.

АБЖОР (Түрікм.: Ашх., Таш., Бекд.) тентек, бұзық, төбелескіш. *Адай а б ж о р л ы г ы н қойды гой қайта* (Түрікм., Бекд.).

[Иран тілінен ауысқан бұл сөз қырғыздарда *абжор* қалпында айтылып, *пысық*, *епті* мағынасында қолданылады (К. Юд., КРС, 18), дәл осы мағынада өзбектерде *абжир* қалпында кездеседі (Узб.-рус. сл., 1959, 19). Қазақ тілінің жергілікті ерекшелігінде сәл мағына өзгерісіне ұшыраған].

АБЗАЛ (Қ.орда, Арал) шама, жөн. *Жолдас кіші лейтенант, біз бұл жерге а б з а л ы бекер тоқтадық* (Ә. Нұрп., Курл., 219).

АБЗАЛЫ (Қар.) кей уақытта.

АБЛЫҒУ (ҚХР) лепіру, көңілі (шаттықтан) алып ұшу, леку. *А б л ы қ қ а н көңіл толық басылмай тұр, бұл үйде адам бар ма сөйлескендей* (Базар жырау).

АБРАЙ-ӘЖЕТ (Гур., Маңғ.) абырой, әдет. *А б р а й-ә ж е т т е н жырдай, құр қалған жігіт* (Гур., Маңғ.).

АБҰЙЫР (Сем.: Абай, Шұб.; Павл.) абырой. *А б ұ й ы р ы бардан тұңілме* (Павл.). *Отырғанда ауы сөгіліп кетіп, а б ұ й ы р ы м ы з д ы ашып қалып жүрмейміз бе?* («Жұлдыз», 1988, №4, 5-6). **Қ. абырай, әбиір, әбүйір, абыри.**

АБҰС (ҚХР) балауыз.

АБЫ ЖАУҚЫН (Алм., Жам.) азғантай. *А б ы ж а у қ ы н ауқат болды* (Алм., Жам.).

АБЫЗДАНУ (Сем., Көкп.) маңыздану. *Баяғысы есіне түсті ме, аспандай қарап, абыздана шіреніп, басу айтты* (О. Бөк., Өз от. өш., 139).

АБЫЗДЫ (Жамб.: Сар., Тал.) білімді, ақылды адам. *Бекен абызды адам* (Жамб., Сар.).

АБЫЗЫНДАҒЫ (Қ.орда, Арал) қарауындағы. *Итжемес – Сүйеу қарттың абызындағы адам* (Қ.орда, Арал).

АБЫЙ (Қарақ.) ақ көңіл.

АБЫЛ (ҚХР) әке, ата.

АБЫЛАЙДЫҢ ҚАРА ҚОСЫ (МХР) шаңырақты уыққа шаншып жасаған керегесіз қос.

АБЫЛАЙША (Жамб., Шу) қос, шаңыраққа уықтың өзін ғана шаншып тұрғызатын керегесіз кішкене үй. *Абылайша ілгеріде болған екен* (Жамб., Шу). *Айдалада, аппақ қар үстінде, қар жамылған жалғыз абылайша дан көк түтін ұйтқи ұшып жатты* (Ғ. Мұст., Дау. кейін, 203).

[Дәл осындай үйді өзірбайжанша *алачыг* (Азерб.-рус. сл., 1962, 100); түр. *алажык* (Тур.-рус. сл., 1977, 42); өзб. *олачиқ* (Узб.-рус. сл., I, 1959, 300); хақ. *алачых* (иб) (Хак.-рус. сл., 1953, 22) қалпында қолданылса, ертедегі түркі тілдерінде қостың бұл түрін *алачу* деп атаған (ДТС, 33)].

АБЫЛАҢҚЫ¹ (Гур., Бақс.; Сем.: Мақ., Ұрж.; Рес.: Орын., Омбы) ерте туған төл. *Мынауың тайынша ма, баспақ па дегенде, жоқ абылаңқы дейміз* (Орын., Ад.). *Колхозда абылаңқы қозы да бар* (Гур., Бақс.). Ертедегі түркі жазба ескерткіштерінің бірінде: *авлак қозы, кейде оглақ қозы* (Ат-тухфа., 1978, 259, 353). Қазақ тілінің жергілікті ерекшелігінде осы тұлға сәл дыбыстық өзгеріске түсіп әрі -қы қосымшасы арқылы «абылаңқы» болып қалыптасқан.

АБЫЛАҢҚЫ² (Орал, Жымп.) сөзі көп, сөзуар адам. *Абылаңқы адам* (Орал, Жымп.).

АБЫЛАҢҚЫ³ (Гур., Есб.) аңыру, таң қалу. *Бағытжан абылаңқы ланды да қалды өзінен-өзі* (Гур., Есб.).

АБЫЛАҢҚЫ⁴ (ҚХР) қазақ жеріндегі иттің бір түрі, иттің бұл түрінен қасқыр алатын «бөрі басарлар» көп шығады.

АБЫЛАУ (Шығ. Қаз., Зайс.) жан-жағынан айнала қоршап, қамалау. *Аңдарды ұстаудың ең бір қолайлы әдісі – абылау жасау болатын, бүгінде бұл қойылды* (Шығ. Қаз., Зайс.).

[Ертедегі түркі жазба ескерткіштерінде: *абла аң аулау* (С. Мал., ПДПМК, 88). Бурят тілінде *ау* қоршап қамалау (Ц. Буд., Лекс. бур. диал., 1978, 255). Сөздің түбірі осы *ау* тұлғасы болса керек.

Мұны дәлелдейтін тағы бір дерек түрік тілінен кездеседі; *аблатия* ұзындығы 150 метр, ені төрттен 10 құлашқа дейін жететін балық аулайтын құрал, ау (Тур.-рус. сл., 1977, 20). Құрал, сөз жоқ, балықты қоршап, қамалап ұстауға арналған].

АБЫЛ-ҚҰБЫЛ (Ақт., Ырғ.; Жезқ., Ағад.; Қ.орда, Арал; Жамб., Жам.) асығыс, ылдым-жылдым. *Ол етті абыл-құбыл жейді* (Ақт., Ырғ.). *Ол үйден абыл-құбыл шықты* (Жамб., Жам.).

АБЫЛЫҒУ (Қ.орда, Жаңақор.) еңтігу. *Жанұшыра абылыққан үн «ә» дегеннен жетегінен алып, дедектетіп сүйрей жөнелгендей күй кешті* («Жұлдыз», 1978, №9, 28).

АБЫЛЫҚТЫРУ (Қ.орда: Қарм., Сыр., Шиелі, Арал) еңтіктіру, деміктіру. *Малды жайлауға абылықтырмай еркімен жайып айдаймыз* (Қ.орда, Қарм.). *Атты көп абылықтырмай мінсе болады* (Қ.орда, Арал).

АБЫЛЫП БІТУ (Қ.орда: Арал, Қарм.) арықтау, күйі кету. *Былтырғы семіз қара бура биыл абылып біткен екен* (Қ.орда, Қарм.).

АБЫҢ-КҮБІҢ (Сем.: Көкп., Ақс.) күтпеген кезде, мезгілсіз. *Іргеқұмның жазығында отырған Өтеміс ауылы бүгін бесін кезінде абың-күбің болды да қалды...* («Жұлдыз», 1978, №3, 91).

АБЫРА (ҚХР) арпа. Бұл сөз қазіргі жер аттарынан кезігеді: *Абралы* (жер аты).

АБЫРАЙ (Ақт., Байғ.; Түрікм.: Таш., Ашх., Красн.; Гур., Маңғ.; Қарақ.) абырой. *Баққан малдың аман болуы – үлкен абырай* (Ақт., Байғ.). *Өтірік айтқан адамның абырайы бола ма?* (Гур., Маңғ.). *Әзір Шахидың абырайы ешкімнен кем емес* (Түрікм., Таш.). *Бишараның абырайы бар екен, аман-сау баласының келгенін қарашы* (Қарақ.).

[Түрікменше *абрай* (Рус.-туркм. сл., 1956, 18); қырғ. *абийир* (К. Юд., КРС, 18); өзб. *обрұ* (и) (Узб.-рус. сл., 1959, 294); түр. *абыри* (Тур.-рус. сл., 1977, 19); ұйғ. *аброй* (Уйғ.-рус. сл., 1961). Көрсетілген түркі тілдері мен қазақ тіліне бұл сөз парсылардан кірген, онда: *аб* (э)ру ар, намыс (Пер.-рус. сл., I, 1983, 36). Парсы тілінің өзінде бұл сөз екі түбірден құралған: *аб* су, *ру* бет (осы сөздікте 31, 734). Екі сөздің біздің тіліміздегі мағынасы – *беттің суы*. Тіліміздегі *беттің суын бес төгіп* мәтелі *абырой* сөзіменен мағыналас екен. Қазақ әдеби тілінде *абырой* болып қалыптасқан]. **К. абұйыр, әбүйір, әбиір, абыри.**

АБЫРАЙЛЫ (Қарақ.) абыройлы. *Абырайлы істің басына, жақсы келер қасына* (Мақал).

АБЫРЖЫ (Қ.орда, Арал) мұз кетер, мұз қатар уақыт. *Қазір оңай, әлі абыржы болған*

кезде қиын болады (Қ.орда, Арал). Уа, мына менің балам біледі... Біздің балықшылар мұз қатар шақ пен мұз бұзылып, ірімтік ақ сең жүрген кезді де «абыр жы» деп атайды (Ә. Нұрп., Курл., 421). Осы аласапыран абыр жы айырықша балықшыға батады (Ә. Нұрп., Қан мен тер, 25).

АБЫРИ (Ақт., Шалқ.) абырой. Біздің колхоз бастығы абыриллы жігіт (Ақт., Шалқ.).

[Түрікше *абыри* (Тур.-рус. сл., 1977, 19)].

АБЫШКЕН (Тәж.) су бұзып кеткен жер.

АБЫШҚА (Алм., Жам.) шал. Мәмбетәлі аулында Атандым мен абышқа (Жамбыл).

АБЫШТАУ (Ауғ.; Ир.) жинау.

АБИ-ТӘБИ (Талд., Ақсу) аса жуан да, жіңішке де емес, орташа ағаш. Үйге салатын ағашты аби-тәби болса матша дейміз (Талд., Ақсу).

АВТОКЕРУЕН (МХР) жүк тиелген автомашина тізбегі. *Автокеруенде даяшылық (к.) жасайтын орын жетіспейтін де кемшілік арылған жоқ* («Ж. өмір», 8.06.1987).

АГРЕК (Көкш.: Еңб., Щуч., Қ.ту; Орал: Жымп., Жән., Шыңғ.) жыртылмай қалған жер (ат жал). *Агректі жал деп те атаймыз* (Көкш., Еңб.). Ол бір ұқыпты тракторшы, жыртықан жері бойлай агрексіз болады (Орал, Шыңғ.). *Жерді тегіс, сапалы, ешбір агрексіз жыртыу керек* («Қ.ту», 27.11.1937).

АГҮРШІК (Шығ. Қаз., Күрш.; Көкш.: Еңб., Қ.ту) қияр. *Бұл қыз ағүршікті ағараттан алған гой* (Шығ. Қаз., Күрш.).

АҒА¹ (Сем., Ұрж.; Ауғ.; Ир.) әке. *Ағамның бешпеті гой мынау* (Сем. Ұрж.). *Қара мақпал тақия қырын кідім, қарап тұрып ағам а жүкті жидім* (Ауғ.; Ир.).

[Әзірбайжан тілінде *ага* тұлғасы кейде *әке* мағынасын береді (Азерб.-рус. сл., I, 1962, 48). Ал хақасша *ага* ата дегенді білдірсе (Хак.-рус. сл., 1953, 15), якут тілінде бұл тұлғадағы сөз біздегі әрі *ага*, әрі *әке* мағынасында қолданыла береді (Як.-рус. сл., 1972, 29)].

АҒА² (Жезқ., Ағад.) бойлай, қуалай. *Өзенді ағажур* (Жезқ., Ағад.).

АҒАЙЫН-АНЖЫ (ҚХР) туыс-жұрағат. *Дос-жаран, ағайын-анжы, туыс-жұрағат бас қосып, қаралы жылды қалай өткізу жайын кеңескенде мынадай түйінге келді* (Қ. Жұм., Соңғы..., 128).

АҒА КОММУНИСТ (МХР) ардагер коммунист. *...Қатарынан төрт жыл жеңіп алған...қызыл туын ағакommунист, шопан Көлпек пен жолдама иесі Гүлмира алып кіргенде жиынға қатысушылар ду қол шапалақтады* («Ж. өмір», 6.04.1983).

АҒАЛА (Қ.орда: Тер., Қаз., Арал) ең жақсы алдыңғы. *Бұл тұрған машинаның бір ағала сый* (Қ.орда, Тер.).

АҒАЛАП ШЫҒУ (Сем., Абай) аралап шығу. *Жүз үйді ағалап шықтық* (Сем. Абай).

АҒАЛДАНУ (Қост., Жанг.) ауыру. *Қызыл қасқа өгіз ағалдануып жүр білем, тың қатып кетіпті* (Қост., Жанг.).

АҒАЛ-ЖАҒАЛ (Гур., Бейн.) алба-жұлба. *Кеше қонған самолеттен байырғы жүкте бөлек үсті-басы ағал-жағал, зобаланып біреу түскен* (Ж. Нәжім., Кішк., 48).

АҒАРҒАН (Түрікм.: Красн., Небид., Тау. Мары; Гур., Маңғ.; Жамб., Жам.) сүтте жасалған сусындар. *Түйенің сүтінен басқа ағарған жасайтын іш заттың реті жоқ* (Түрікм., Красн.). *Қара жоқ маңда жасайылған, ағарған жүзін көрмедік, болмады бір мал сауылған* (Аралбай акын). – *Рақмет, асығыспын. Ағарған ауыз тигізсең болды, – деді...* Кәлен (Ә. Нұрп., Қан мен тер, 217).

[Түрікменше *агарған* (Рус.-туркм. сл., 1956) қарақ. *агарған* (Қарақ.-рус. сл., 1958); өзір. *агаранты* (Азерб.-рус. сл., 1962, 48). Ертеде жазба ескерткіштердің бірінде: *ағарбағ* бидайды келіге түйіп, су қосып жасалған ішімдік (боза) (М. Қашқ., III, 446)].

АҒАРТЫҚ (ҚХР) ақжем, бөртпе.

АҒАРЫ (Қарақ.) азырақ, аз ғана. *Қазақ қалдаққа бір ағары май бітсе, қарқылдасып ұшқан көлін танымас* (Қарақ.).

[Қарақалпақша *ағары* 67 грамм; түр. *асгар* өте аз, мардымсыз (Тур.-рус. сл., 1977, 67). Сөздің алғашқы төркіні араб сөзі *харруба* снымдығы елшемі 1/16 қадақ немесе 0,129 л. тең. Осы сөз кейбір түркі тілдеріне ауысқанда, дыбыс заңдылықтарына қарай өзгеріске ұшыраған (Ә. Нұрп. Жерг. тіл ерекш. төрк., 5)].

АҒАС (Гур., Маңғ.) жыра, су орып кеткен жер. *Доллана қаратай беттей бергенде мәшініміз жолсызда бір ағасқа соғып, кері оралдық* (Гур., Маңғ.).

АҒАТ (Тәж.) макта жүйегі.

АҒАТАЙ 1. (Шығ. Қаз., Больш.; Көкш. Щуч., Еңб.; Тау., Қош.) аға. *Бүгін қаладан менің ағатайым келеді* (Шығ. Қаз., Больш.). *Сенің ағатайың үйде ме?* (Тау., Қош.).

2. (Алм., Жам.) қарағым, інім, балам. Мүңдәлі өтіне, жалына сұрау мағынасы байқалады. *Ағатай, өн салып жіберші* (Алм., Жам.).

АҒ АУЫЗ¹ (Орал, Чап.) шортанның ірісі. *Ағ ауыздың еті дәмді, өзі салмақты келеі* (Орал, Чап.).

АҒ АУЫЗ² (ҚХР) жараның бір түрі. Қолына ағ а у ы з шығып, жұмысқа бара алмай қалды (ҚХР).

АҒАШ (ҚХР) аузы кең, түп жағы тарлау астық өлшейтін өлшеуіш. Алғашында тұқымды кепешпен, өнімді дорбамен өлшейтін ек, жаратқан берекесін алмаса, екі ағ а ш оңай ұрық емес, балам («Сөз сан.»).

АҒАШ АЙЫР (Павл., Ерт.) ағаштан жасалған айыр.

АҒАШ АТ (Жамб., Шу) табыт, қайтыс болған кісіні салып көтеретін ағаш. Сөйлеп қал тіршілікте қызыл тілім, жаны жоқ ағ а ш а т қ а мінбей тұрып (Жамб., Шу).

АҒАШ АЯҚ¹ (Жезқ., Ағад.) екі сырық ағашты аяғына іліп алып жүру, соны ағашаяқ дейді.

АҒАШ АЯҚ² (Рес., Саратов.) сырлы тостаған. Бізде қымызды ағ а ш а я қ п е н ішеді (Рес., Саратов.).

АҒАШ АЯҚ³ (ҚХР) жастар мен балалар ойнайтын ойынның бір түрі. Екі бақанды алып, орта тұсына екі аяқтың басы тұратын тиянақ қағады. Содан соң ойыншы екі аяғын әлгі бақандардағы тиянаққа қойып, таяқтың жоғарғы ұштарын қолтыққа қысып ұстайды да арлы-берлі жүреді, жүгіріп жарысады, кім озса не ағ а ш а я қ п е н жүріп келе жатып соқтығысып кім жықса, сол ұтқан болып есептелінеді. Бұл ойынның балаларды ептілікке, батылдыққа тәрбиелеуде маңызы бар (З. Сәнік., Қаз. тұрм.).

АҒАШ БАСЫНА ШЫҒУ (ҚХР) өсекті қарша борату, түймедей істі түйедей қылып көрсету, дабырайту. Богда мен Алтайдың күн бетін кезген өсек ағ а ш б а с ы н а ш ы ғ ы п болды (М. Раз. Алт. ак., 603).

АҒАШ БЕЛСЕНДІ (Қост.: Аман., Жанг.) жағымсыз, жаман белсенді. Ол-ол ма, қазір аузынан нақ жалын шашып тұрған ағ а ш б е л с е н д і (А. Нұрм., Құл. ажалы, 110).

АҒАШ БЕЛСЕНДІЛІК (Қост.: Аман., Жанг.) орынсыз белсенділік. Сен осы ағ а ш б е л с е н д і л і ғ і ң д і қашан қоясың? (Қост., Жанг.).

АҒАШ ҚАЗАННЫҢ АСЫ БІР-АҚ РЕТ ҚАЙНАЙДЫ (ҚХР) орайы бір-ақ рет келеді, бақ бір-ақ рет қонады.

АҒАШ ҚАЛЫПТЫҢ СЫНАСЫ (МХР) етіктің басы мен қонышының түйіскен тұсынан қалыптың үстін нығайтатын үстірт ағаш. Әй, кемпір, ағ а ш қ а л ы п т ы ң с ы н а с ы н көрдің бе? (МХР).

АҒАШ ОРАҚ (Көкш., Қ.ту) ағаш жонатын, екі жағында тұтқасы бар құрал (сүргі).

Ағ а ш о р а қ п е н жонылған ағаш өте жақсы шығады (Көкш., Қ.ту).

АҒА ШӨНЕҢ (ҚХР) мықтысынып өзін жоғары санаған адам. – Жоқ деген соң, жоқ. Сені қойып, ағ а ш ө н е ң мен әлі бас құрай алмай жүрсем («Шұғыла»).

АҒАШ САБАН (Орал, Казт.) ағаш соқа. *Ағ а ш с а б а н осы күнде жоғалды ғой* (Орал, Казт.).

АҒАШ ТІС (Талд., Гв.) ағаш соқа. *Бұрынғы кездің ағаш соқасын ағ а ш т і с деп те айтамыз* (Талд., Гв.).

АҒАШ ҮЙ (Ақт.: Ойыл, Бірғ.; Жамб., Жам.; Түрікм.: Красн., Бегд., Небид., Жеб.; Орал; Гур: Маңғ., Есб.; Қ.орда: Жал., Қарм.) киіз үй. *Осы ағ а ш ү й д і былтыр Гурьев жақтан алдырдық* (Түрікм., Красн.). *Анау көрінген екі ағ а ш ү й – біздің қой фермамыз* (Ақт., Ойыл). *Чопандар ағ а ш ү й д е тұрады* (Жамб., Жам.). *Жаз кезінде көбінесе ағ а ш ү й д е отырамыз* (Гур., Маңғ.). *Ағ а ш ү й д і осы күнде сирек тігетін болдық* (Қ.орда, Жал.).

АҒАШ ШАЙЫ (Орал, Чап.) грузин шайының бірінші сорты.

АҒАЯҚ БИДАЙЫҚ (Қост., Жанг.) бидайықтың ақ түрі. *Анау табандағы ағ а я қ б и д а й ы қ т ы бүгіннен қалдырмай шауып алу керек* (Қост., Жанг.).

АҒБЫҒУ (ҚХР) аптығу, абыну. *Ағ б ы т п а ханым күнен соң, сіздің естен кеткенмен, біздің естен кеткен жоқ* (Жиенбет жырау).

АҒДАРҒЫЛ (Қост.: Жанг., Аман.) шешен, ақын адам.

АҒ ЕДЕН (Қ.орда: Қаз., Қарм.) ақ көңіл. *Бірақ оны білетін бұл өңірдің халқы ...«шофер бала» дейді. Ағ е д е н жігіт оған арланбайды* (Ә. Нұрп., Сең, 38).

АҒЕКЕ (Ауғ.; Ир.) қайнаға. *Әминәзиз болса бізге бір әдар туыстас ағ е к е болады дә!* (Б. Өтеб., Қаз. диас.).

АҒЗОН (Түрікм., Небид.) жұқа, ақ мата.

АҒЗУ (МХР) ақ түсті мата.

АҒИҚАТ (ҚХР) сақтық, қырағылық.

АҒИМА 1. (Гур., Маңғ.) сырт киімге арналған жұқа мата. *Ағ и м а шекпеннен су өтпейді* (Гур., Маңғ.). **2.** (Түрікм.: Красн., Бекд.) қойдың биязы жүнінен тоқылған киімдік бұйым. *Ағ и м а шекпен өте жылы болады* (Түрікм., Красн.). **3.** (Ауғ.; Ир.) ақ түсті қымбат мата.

АҒИУ (Қарақ.) ағу. *Су құмырадан ағ и ы п тұрыпты* (Қарақ.).

АҒЛАНШЫ (Сем., Ұрж.) су иірімін жауаушы. *Ағ л а н ш ы л а р келді чарчап-чалығып* (Сем., Ұрж.).

АҒЛЕСКЕЙ (ҚХР) кездеменің бір түрі.

АҒЛЕСКЕР (ҚХР) 1. өткір, қыл кесетін өткір. *Ағлескер алмас қылыш, Ағлескер ұстара.* 2. шешен, ділмәр, сөзуар. *Сөзге ағлескер* (ҚХР).

АҒЛОП (Алм., Жам.) арбаның тертесі, аглобля. *Заулатып пар атпен баратын арбаның ағлобыны сынып қалғаны-ай!* (Алм., Жам.). Қ. ағлұп.

АҒЛҮП (ҚХР) жетек, терте, арыс. Қ. ағылөк, ағылөп.

АҒМАЛАНУ (ҚХР) белгілену, анықталу.

АҒУ (Гур., Тең.) шығу, шығып кету. *Кейбір аудың көзінен кішкене балықтар ағып кетеді. Ау торының көзіне шендеспейтін балықтар ағады* (Гур., Тең.).

АҒУА (Орал: Жән., Шыңғ., Орда) әңгіме, үгіт. *Жас балаларға ондай ағуаң әсер ете бермейді* (Орал, Шыңғ.). *Сармалаев Раушан сияқты колхозшылар: «енді оқып біз әкім болмаймыз», – деп колхозшылар арасында ағуа туғызып жүр* («Ком.», 18.07.1939).

АҒУЛАУ (ҚХР) улану, заһарлау.

АҒҰРҰҚ (Шымк., Қызылқ.) түсі ақ, қабығы жұқа қауынның бір түрі. *Ағұрұқты қыста сақтауға болады* (Шымк., Қызылқ.).

АҒҰСАҚ (Шымк., Мақт.) күріштің ұсағы. *Дүкенге бүгін ағұсақ түсіпті* (Шымк., Мақт.).

АҒҮЙ (Жамб., Шу) тұтқын, кепіл. *Түске дейін жау шауып, түсте ағұйге Өтегенді ұстай қалып, басын саудалайды* (Жамб., Шу).

АҒЫ-ЖӨНІ (Сем.: Ұрж., Мақ.) ебі, ыңғайы. *Әй, өзіңнің ағы-жөнің жоқ-ау, ә?* (Сем., Ұрж.).

АҒЫЗАМ САУ (Қост., Жанг.) тамағым сау.

АҒЫЗУ¹ (Түрікм.: Көнеүр., Тедж., Гяуз., Таш.) құю. *Шайға шелектен су ағызып әкел-ау* (Түрікм., Көнеүр.).

[Өзбекше *охизмок* (Узб.-рус. сл., 1959, 312)].

АҒЫЗУ² (МХР) сырғыту. *Сондықтан бір сағатта 10500 тонна көмір ағызатын лента жұмыстатылатын болды* («Ж. өмір», 31.10.1983).

АҒЫЛ (Түрікм.: Красн., Небид., Таш., Ашх.; Өзб.) қамыстан жасалған төбесі ашық мал қорасы. *Кеште жандықтарды ағылға қамауды ұмытпаң* (Түрікм., Таш.).

[Әзірбайжанша *ағыл* мал қорасы (Азерб.-рус. сл., I, 1962, 55.); түр. *ағыл* мал қора, *кой қора* (Тур.-рус. сл., 1977, 28); өзб. *оғал* қора, *сиыр қора*, *мал қорасы* (Узб.-рус. сл., 1959, 314); бур. *айл* қора (Т. Берт., К. иссл. лекс. монг. яз., 93); сары ұйғ. *агул* қора (Ә. Тен., ССЯ, 174); түрікм. *ағыл* (Рус.-туркм. сл., 1956, 827)].

АҒЫЛАН ҚЫЛУ (ҚХР) құлақтандыру, хабарландыру. *Әмірі патшаның осылай деп, ағылан қыл деп шығарыпты әтей арнап* («Мұра»).

АҒЫЛЖЫМ (ҚХР) ақ айран, ашқылтым, қылаң.

АҒЫЛӨК (Орал, Казт.) жетек. *Арбаның ағылөгі көтер* (Орал, Казт.).

АҒЫЛӨП (Орал: Чап., Жымп.; Рес., Волг.; Қ.орда, Арал) арба жетегі. *Мұз үстіне алдымен прогон сырықтарды, ағылөп, сүзгілерді қойып, оған қамыс төсейміз* (Қ.орда, Арал). *Арбаның ағылөбі н сындырып жіберді* (Рес., Волг.). *Үйдің сыртында ағылөпт ер, көтерулі екі көк арба мен шетен қорапты тарантас тұр* («Жұлдыз», 1987, №3, 26). Қ. ағлоп, ағылөк.

АҒЫМ (Жамб., Шу) саясат, өкімет. *Облысым Жамбылым үш жүз адам, Еңбегі бағаланды ағымменен* («Кировшы», 1941, №82).

АҒЫМҒА ТҮСІРҮ (МХР) өз бетімен жіберу. *...Мал отарлату жұмысын ағымға тәсірліп, ...төл аяқтандыру дайындығын тым қанағатсыз жасағандықтан 7000 ірі мал, 10700 төл шығындалды...* («Ж. өмір», 4.08.1983).

АҒЫН¹ (Сем.: Көкп., Акс.) екпін. *Машина ағынымен келе жатқанда оны тоқтату қиын* (Сем., Акс.).

АҒЫН² (ҚХР) адуын.

АҒЫН-ТЕГІН (Шығ. Қаз., Қатон.) ағыл-тегіл, өте көп. *Көл дария көзің жасы ағынтегіні, Сарғайып күні-түні іздегенде, Немене еді сонда сенің іздегенің* («Екп. Алт.», 27.08.1938).

АҒЫНУ (ҚХР) жалыну, жалбарыну. *Әуелі құдай ағындым, ата-анамды сағындым* (Батырлар жыры).

АҒЫП-БҰҒЫП (Алм., Кег.) оғып-бұғып. *Көзім ауырып, ағып-бұғып қалаға бардым* (Алм., Кег.).

АҒЫП КЕЛГЕН (ҚХР) күн көріс қамымен ауып келген.

АҒЫП КЕТУ (Алм., Талд.) шықпай қалу, жоқ болу. *Былтыр кейбір жерлердегі бидай ағып кетті* (Алм., Талд.).

АҒЫС (Қ.орда: Арал, Қарм.) оқыс. *Осы қып-қысқа ағыс қараста оның назарын аударған және бір нәрсе немістің М. Г. А. пулеметі болды* (Ә. Нұрп., Курл., 90).

АДА-ГҮДЕ (Сем.: Абр., Акс.) түгел, бәрін; мүлде. *Әрбір сағатты, әрбір минутты ораққа дайындық жұмысын қысқа срокт е адағуде аяқтау күресіне жұмсау қажет* («Соц. шаруа», 20.08.1941). *Исатай өзі де бұдан адағуде хабарсыз емес еді, ханның бұл сапа-*

рын ол өзінше жорыды («Жұлдыз», 1978, №3, 116).

АДАҒАЙЛАУ (ҚХР) сүрен салу, айғай-шу шығару. *Түстік жер хан аулына келген жерде Кеп жетті жасауылдар а да ғ а й л а н* (Қыз Жібек).

АДАҒЫ (Рес., Орын.; Орал, Жән.; Қост., Жанг.) аяғы, соңы. *Оспанның үйі үш көшенің а да ғ ы н д а* (Орын., Ад.). – *Қыз Жібек жырының а да ғ ы бар еді, – дейді Керей жырау* (Орын., Домб.). *Посевтің а да ғ ы июньге шекті* (қ.) *келді* (Орал, Жән.). *Бұл жұмыстың а да ғ ы айналып келіп, тағы өзіне соғады* (Қост., Жанг.). ...*А да ғ ы н д а күйінішті халмен барып бітті* («Қыз. Қаз.»).

АДАЙ (ҚХР) 1. балапан. Ауыс. бала, перзент. 2. аяулы, ардақты.

АДАЙ БАУ (Өзб.) ою-өрнегі әсем ақ баудың түрі.

АДАЙ ДОМБЫРА (Түрікм., Таш.) күжім ағашынан істелетін, шанағы дөңгелектеу, кішкене домбыра. *А да й д о м б ы р а с ы н ы ң даусы шыққыр келеді де, әнді, күйді орындауға өте ыңғайлы, қолға алып жүруге ықшам* (Түрікм., Таш.).

АДАЙ КӨЙЛЕК (Түрікм.: Таш., Көнеүр.) жағасы үш бұрышты әрі иыққа дейін түсіп тұратын көйлек. *А да й к ө й л е к т і қазір кейбір үйлерде болмаса таба алмайсың, бірақ осыдан 7-8 жыл бұрын «мөдә» деп бүкіл жастар киген болатын* (Түрікм., Көнеүр.).

АДАЙ ТЫМАҚ (Түрікм.: Көнеүр., Таш.) төбесі томпақ, екі құлағы мен артқы жағы тұтас тігілген, желкені жауып тұратын бас киім.

АДАЙ ШАЛБАР (Түрікм., Көнеүр.) қойдың иленген қырықпа терісінен тігілген, сыртын ақ не сары бояумен бояған шалбар. *Қыста ат үстінде отырғанда а да й ш а л б а р ы адамның аяқ, тізесін мұздатпайды* (Түрікм., Көнеүр.).

АДА-КҮДЕ БОЛУ (МХР) хабарсыз болу. *А да -к ү д е болды да кетті* (МХР).

АДАҚ АРБА (Қарак.) жас баланы жүруге үйрету үшін жасалған аяқ арба.

АДАҚҚЫ (Рес., Орын.; Қост., Жітік.) аяққы, соңғы. *Жә, а да қ қ ы, жә басқы дыбысы бөлек айтылады* (Рес., Орын.).

[Ұйғырша *адаққи* соңғы (Уйғ.-рус. сл., 1961, 12); өзб. *одоқ* соңы, ақыры (Узб.-рус. сл., 1959, 296); туба-кижилерде *адақ* соңы (Н. Баск., ДЧТ, 97); монғ. *адач* соңы, ақыры, сағасы (өзеннің) (Монғ.-қаз. сөз., 1954, 15)].

АДАҚТАУ¹ (Рес., Орын.; Жамб., Шу; Қ.орда, Қарм.) бітіру, аяқтау, тауысу. *Етті жеп а да қ т а ғ а н кезінде әйелдің ері келді*

(Рес., Орын.). *«Кеңес» колхозынан бері қарай а да қ т а н келеді екен бұл бала* (Жамб., Шу). *Түк қоймай а да қ т а н айтты ғой* (Қ.орда, Қарм.). *Бертайдың азасын а да қ т а н болмай жатып, Елтайыма ауыз салғаны несі бұл соқырдың, ойбой* (Ш. Мұрт., Инт. наны, 41).

[Ертедегі түркі жазба ескерткішінде *адақ-тақы* соңғы, ақырғы (ДТС, 9)].

АДАҚТАУ² (Алм.: Кег., Нар.) атау, атап өту. *Бұл соғысқа қатысқандарды а да қ т а н өтейін* (Алм., Кег.).

АДАҚТАУ³ (Шымк., Шәу.) орындау. *Үкіметке берген сертті а да қ т а й м ы з* (Шымк., Шәу.).

АДАҚТАУ⁴ (Қар.) озу.

АДАҚТАУ⁵ (Қ.орда: Арал, Қарм.) аралау. *Бұның екеуі де бүтіл Европаны әскерімен таптап, а да қ т а н өткен жауынгер, жақсы генералдар* (Ә. Нұрп., Күт. күн., 170). *Арал, Қарақоға, Жәшітал жақтың бәрін а да қ т а н шықтым* (Қ. Қар., Алт. ізд., 76).

АДА ҚЫЛУ (Қ.орда: Сыр., Жал., Қарм.; Жамб.: Шу, Қорд.) бітіру, аяқтау. *Біздің отряд жұмысын а да қ ы л д ы* (Жамб., Қорд.).

[Ұйғырша *ада қылмақ* орындау, орындап болу (Уйғ.-рус. сл., 1961, 1-2). Ертедегі түркі жазба ескерткіштерінде *ада қыл* зиян келтіру, бақытсыздық (ДТС, 7)].

АДАЛ (Орал: Жән., Орда) біркелкі, біртегіс, өңкей. *Қарабөлтектің шөбі а да л бидайық екен* (Орал, Орда).

АДАЛЗАДА//АЛАЛЗАДА (Сем., Аяг.; ҚХР) әділ, таза.

АДАЛ ЗАТ ЖОҚ (Гур., Шевч.) малы жоқ. *Қозыдан басқа а да л з а т ы м ж о қ* (Гур., Шевч.).

АДАЛЫН ШЕШКІЗУ (Орал: Орда, Казт.) сырын, шынын айтқызу. *Сіз оның бар а да л ы н ш е ш к і з д і ң і з* (Орал, Орда). *Барып а да л ы н ш е ш к і з* (Орал, Казт.).

АДАЛЫН ШЕШУ (МХР) шынын айту, дұрысын айту, дұрыс шешу. *А да л ы н ш е ш с е болғаны ғой, онда тұрған түк те жоқ* (МХР).

АДАМ БЕТІ КҮШАЛА (Орал: Шыңғ., Орда, Жән.) адам бетінің өзгермеуі, беті бүлк етпеу. *Оның қялғанын бет әлпетінен білу қиын «а да м б е т і к ү ш а л а»* (Орал, Шыңғ.). *«А да м б е т і к ү ш а л а» деген сияқты бәрі ауыз біріктіргендей қялмай-қызармай «оқи алмадық», ...деп қарайды да отырады* («Ком.», 28.11.1939).

АДАМҒА ҚАРАУ (Қост., Камыш.) кісіге шабу. *Күртпанның (қ.) жаман мінезі – а да м ғ а қ а р а й д ы* (Қост., Камыш.).

АДАМДАУ (Түрікм., Красн.) көптеп-көлемдеп көмектесіп, іс тындыру. *Қысқа қалып қоя ма деп бұл үйдің қалған жұмыстарын а д а м д а п, бітіргенбіз* (Түрікм., Красн.).

АДАМ ЖУА (Түрікм., Красн.) пияз. *А д а м ж у а н ы базардан сатып аламыз* (Түрікм., Красн.).

АДАМИЗАТ (Қ.орда, Арал) адамзат.

АДАМ ИІСТІ ҰЛ (Қост.: Жанг., Аман.) адам болайын деп тұрған бала.

АДАМ-ҚАРА (Гур., Маңғ.) ешкім. *Ауылдарыңа келген бөтен а д а м-қ а р а жоқ па?* (Гур., Маңғ.). *Танк жолсыз адырмен жүріп келіп, көптен бері а д а м-қ а р а жүрмей жиегіне қаулап шөп өскен жалғыз аяқ жолға түсті* (Ә. Нұрп., Курл., 122).

АДАМНЫҢ СУЫН ТАБУ (Түрікм.: Таш., Ашх., Анн., Гяу.) адамның ыңғайын тану, мінезін білу. *Іс істету үшін а д а м н ы ң с у ы н т а б у қажет* (Түрікм., Анн.).

АДАМ ШӘУЕНДЕ (Өзб., Ташк.) адам пішінді. *Күйеу дегені – әшейін а д а м ш ә у е н д е біреу* (Өзб., Ташк.).

АДАНАС (Орал: Орда, Жән., Казт.; Рес., Волг.) туысқан. *Қалада менің екі а д а н а с ы м жұмыс жасайды* (Орал, Казт.). *Санатай, Сағындық дейтін адамдар а д а н а с екен. Екеуі бір әкеден туыпты* (Орал, Орда).

АДАРҒЫ (Қ.орда, Арал; Сем., Ұрж.) өрмек тоқығанда жіптер шатыспау үшін арасына қойылатын ені бір сүйемдей, ұзыны жарты метрдей тақтайша. *А д а р ғ ы с ы з арқау өтпейді* (Қ.орда, Арал).

[Қарақалпақша *адарға* (Н. Баск., Карак. яз. I, 1951)]. Қ. адырғы.

АДАС¹ (Көкш.: Щуч., Еңб.; Жезк., Ағад.; Рес., Орын.; Орал, Жән.; Сем.: Көкп., Акс.; Тау., Қош.; МХР) аттас. *Екеуіміздің есіміміз бір болса, а д а с деп айтамыз* (Орын., Ад.). *Түйе фермасының меңгерушісі мен Мұқамбетжанның баласы а д а с, екеуінің аты да Қабдыр* (Орал, Жән.). *Сонымен, бір ауылдың дардай веттехнигі пайгамбарлықты қойып, көп а д а с т а р ы н ы ң, көп мырзалардың единственный экзимплярлары болып жүр* (Қ. Ысқақ, Күреңсе, 6).

[Әзірбайжанша *адаш* (Азерб.-рус. сл., I, 1962, 67); тува. *атташ* (Рус.-тув. сл., 1980, 578); түр. *адаш* (Тур.-рус. сл., 1977, 25); ұйғ. *адаш* дос, жолдас (Уйғ.-рус. сл., 1961, 12); өзб. *адаш* аттас (Узб.-рус. сл., 1959, 22); түркм. *атдаш* (Рус.-түркм. сл., 1956, 761); хак. *адас* (Хак.-рус. сл., 1953, 17). Түркі жазба ескерткіштерінде: *адаш* аттас, жолдас (Ә. Надж. ИСТЯ, 164) *ат таші* аттас (А. Бор., 1963, 62); *адаш* жолдас (С. Мал., ПДП, 354);

сарык. *адаш* аттас (Т. Пах., Сар.-рус. сл., 1971, 6); пар. *адаш* аттас (Пер.-рус. сл., 1983, 57). Иран тобындағы тілдерге түркі тілдерінен ауысқан деуге болады].

АДАС² (Қ.орда: Арал, Тер., Қарм., Жал.; Қарақ.) қате, бекер, жаңсақ. *Кеше магазинде шай сатты деп еді, ол а д а с боп шықты* (Қ.орда, Арал).

АДАУІР (Қ.орда, Арал) едәуір.

АДАШ¹ (МХР) аттас. *А д а ш ы ң ы з «көп өлең жасап, көп өлең шығарсын» деп айтты деңіз* (С. Мағ., Сүмбіле, 67).

АДАШ² (ҚХР) дос, серік, жолдас.

А ДЕСЕ ДЕ (Гур., Маңғ.) солай десе де, дегенмен, өйткенмен. *Оны бізге кілауыз кісі деп түсіндіріп еді, а д е с е д е жөн білмейтін адам демедік* (Гур., Маңғ.).

АДИНА (Орал: Орал, Қара., Жымп.) ерсі, теріс. *Қойшы соны, оның жүріс-тұрысының бәрі а д и н а* (Орал, Жымп.). *3-ауылдың орашалақтары, ...жоғарғы кемшіліктерге дәттері шыдап, а д и н а істі көрмей ...отыр* («Үлг. кең. ауылы», 21.03.1931).

АДОР (Гур., Есб.) төрт дөңгелекті жеңіл арба, трәшпән. *Сіздер онда а д о р м е н барарсыздар* (Гур., Есб.).

АДУ (ҚХР) адуын, өр, өжет.

АДУЛЫҚ (Алм., Жам.) теңдік, байлық. *Өндіргенің балғын көк, а д у л ы қ қ а жеткен күнің бүгін* (Алм., Жам.).

АДУМБОТА (Қ.орда, Қарм.) гүлді бұта.

АДЫБҰЛЫҚҚА ЖЕТКІЗУ (Алм., Шел.) көсегесін көгерту, жақсы тұрмысқа жеткізу. *Мені а д ы б ұ л ы қ қ а ж е т к і з е т і н о с ы әкем гой* (Алм., Шел.).

АДЫЛ (Орал: Қара., Төкпе.) әділ. *Дүйісқали барынша а д ы л адам* (Орал, Қара.). *А д ы л жазаны аса қуанышпен қуаттады* («Кол. үні», 20.03.1938).

АДЫН-ГҮДІН (Қарақ.) ойланбай, ретсіз сөйлеу. *Ол өзі а д ы н-г ы д і н сөйлей береді* (Қарақ.).

АДЫР¹ (Орал, Чап.) түйе қамыт.

АДЫР² (Орал, Жымп.) асау жылқы.

АДЫРА (ҚХР) айрыла, бөліне. *А д ы р а шыққан бадал ма, Мал-жаның аман ба? Сіздер сұрап тұрғанда, айтпай тұрар заман ба?* (Қазақ ертегілері).

АДЫРАҚБАЙЛЫҚ (МХР) адырандаушылық. *...бетіме қарамайды деген дандайсушылық, а д ы р а қ б а й л ы қ бар...* («Ж. өмір», 5.09.1983).

АДЫРАСПАН (Қ.орда, Арал) ащы дөмі бар, үлкендігі қойдың құмалағындай өсімдік, күзде қураған кезде ғана жылқы жейді. Басын-

дағы дөнін жергілікті халық майға қосып, желді науқасқа ем қылады (Қ.орда, Арал).

АДЫРАУЫҚ (МХР) томпақ, дөнес.

АДЫРҒЫ (Қ.орда, Арал) алаша. *Өрмек тоқығанда жіп шатаспас үшін, арасына қойылған тақтайша, адырғысыз арқау өтпейді* (Қ.орда, Арал).

АДЫРЛАНУ (Қ.орда: Сыр., Жал., Тер.; Орал, Жән.) адыраңдау, ірі, дөрекі сөйлеу. *Айтқанға көнбей, адырланып тұрған жан* (Қ.орда, Тер.). *Адырлап ба й келсең болмай ма?!* (Орал, Жән.). *Адырлау едің, тек сақ болғайсың, – дедім* (Ә. Нұрп., Күт. күн., 71).

АДЫРНА (Гур., Маңғ.) уықтың аяқ бауы. *Оған адырна ету үшін, шуда жіп іздеп, үйге кірдім* (Ө. Қан., Құд., 21).

АДІГӨН (Гур., Есб.) жайлау немесе жайылым. *Мына қосшы балаларға адігөн басына апаруға Сабит көлік берер* (Гур., Есб.).

АЖАҒАЙ (Алм.: Еңб. қаз., Кег.; Көкш.; Талд.; Рес., Омбы) найзағай. *Жауынды күндері ажағай болады* (Алм., Кег.).

[Чувашша *аж* күркіреу, найзағай, жайдың оғы (Чув.-рус. сл., 1985, 45)]. Қ. **шажағай**.

АЖАЙЫП (Жамб., Жам.) ғажап. *Ұлы Совет сайлауы – жан көрмеген жаңаша, Ережені оқысаң, Ажайып бір тамаша* («Кол-шы», 1937, №83). Қ. **әжәйіп**.

АЖАЛКӨКТЕНУ (Жамб.: Мер., Св.) көкшілдену. *...күні біткен пенденің көзі өстіп ажалкөктеніп кетеді деуші еді* (Ш. Мұрт., Жұлд. көп., 137).

АЖАЛМАН (Сем., Аяг.) өлімге құштар. *Ажалман дартобынан шыққан жау тоқтамайды* (М. Мағ., Алас., 115).

АЖАН (ҚХР) сақшы, айдауыл. *Ажаның қолына тапсырып түрмеге жөнелтті* (ҚХР).

АЖАНТАЙ (ҚХР) сақшы, айдауыл. *Қылмыскерді алып жүретін ажантайлыққа екі жігіт тағайындалды* («Шұғыла»).

АЖАП (Алм., Іле) ғажап. *Ол жігіттің келуі ажар емес, біздің үйге келіп қалар* (Алм., Іле).

[Түрікше *ажып* ғажап, таңқаларлық (Тур.-рус. сл., 1977, 21). Осы мағыналарда өзб. *ажаб* (Узб.-рус. сл., 1959, 23); түрікм. *ажайып* (Рус.-туркм. сл., 1956, 792); қырғ. *ажап* (К. Юд., КРС, 24). Түркі тілдеріне бұл сөз араб тілінен ауысқандығы К. Юдахиннің сөздігінде көрсетілген].

АЖДАРҚА (Қарак.) айдаһар.

АЖУ (Ақт., Шалқ.) қажалу, тозу. *Есік тақтайларының арасы ашылып, ажыған екен* (Ақт., Шалқ.).

АЖУА (Қ.орда, Арал; Қост., Об.) мазақ, өзіл, әжуа. *Серік Мұқанды ажылап сөз*

айтты (Қ.орда, Арал). *Боранбайдың өзі жоқ, тек үлкен шекпені мен салпаң құлақ тымағы ғана етбетінен түсіп, ажылап күлген сияқтанып кетті* (С. Сейф., Шығ., V, 23).

АЖУАН (ҚХР) торғай тәрізділер отрядына жататын құс.

АЖЫ ГҮҢ АҚЫРАДЫ, ТӨРТ БИ ШАҚЫРАДЫ (ҚХР) кім де кім ажының айтқанына көнбей қарсы шықса, ажы жарлық шашады, жарлықты төрт би орындайды.

АЖЫҒҰНЫҚ (ҚХР) бері жығыл десе, ары жығылатын қырсық адам.

АЖЫҒАН (Қ.орда, Арал) қажыған.

АЖЫЛЫҢҚАРА (МХР) етік. *Ажылыңқара ара жұмысқа жақсы гой* (МХР).

АЖЫН¹ (ҚХР) (көне тұлғасы – ажун) әлем, жаһан.

АЖЫН² (ҚХР) туыстық қатынасты білдіретін ұғым. *Ағаның әйелі інінің әйеліне «абысын», інінің әйелі ағаның әйеліне «ажын» болады* (ҚХР).

АЖЫРАТУ (Орал: Жымп., Чап., Шыңғ.; Ақт., Ойыл) үлесу, бөлу, тарату. *Мені сырт тастап өзара ажыратыпсыңдар гой* (Орал, Жымп.). *Бұлар колхоз өнімін ажыратушылар* («К-з жолы», 18.05.1937). *Кейбір колхоздар құрылыс бригадасын ажыратып жіберген, онысы дұрыс емес* (Ақт., Ойыл). *Бұдан 22 кг етті өздері алған, қалған 31 кг колхозға kilosын 20 сомнан сатпақшы болып, ажыратқан* («Лен. жолы», 10.06.1938).

[Қырғызша *ажырат* бөлу, айыру (К. Юд., КРС, 24); Осы мағынада хақ. *азыр* (Хак.-рус. сл., 1953, 18); чув. *уйар* бөлу, бөліп қою, бөліктерге бөлу, айыру мағыналарын береді (Чув.-рус. сл., 1985, 508); сары ұйғ. *азырыл* (С. Мал., ЯЖУ, 12); ертедегі түркі жазба ескерткіштерінде *ажырмақ* бөлу, айыру (Ә. Надж., ИСТЯ, 169); *адрыл* бөліну, айырылу (С. Мал., ПДП, 354); *адыр* бөліну, бұтақтану (ДТС, 1969)].

АЖЫРҒЫ¹ (Сем.: Мак., Ұрж.) иінағаш. *Ажыргы болмаса, суды немен әкелесің* (Сем., Ұрж.).

АЖЫРҒЫ² 1. (Шығ. Қаз.: Күрш., Тарб.) жауыр аттың мойнына байлайтын ағаш. *Бұрын жауыр атқа ажыргы байлайтын еді. Қазір ондай жоқ қой* (Шығ. Қаз., Күрш.). – *Сізге ажыргы керек пе? – Сен ажыргыны қой, атты дәрігерге көрсет* (Шығ. Қаз., Тарб.).

2. (Сем., Ұрж., Аяг.) тұтқын адамның мойнына салатын ағаш-бұғау. *Жас бала жат қолында, мойнына ажыргы ілініп, аяғына кісен түсіп, құлдықта күн кешті* (М. Мағ., Алас., 143). *Қолаяғы байлаулы Күркеге әкеп тығады. Ажыргы іліп мойнына, Ауыл-үйді тұтастай*

Аралатып шыңады (М. Сұл., Шыңғыс хан, 31).

АЖЫРЫМ 1. (Шымк.: Қызылқ., Арыс, Сайр.) айырылысу, ажырасу. *Жоғарақта Әлдібек пен Қалиманың ажырымы болды* (Шымк., Қызылқ.). **2.** (Шымк., Қызылқ.; Алм., Жам.) айырмашылық, айырма. *Ақта мен Қошқардың арасында ажырым бар* (Шымк., Қызылқ.). *Осы екі адамның ажырымы неде екен, әкем?* (Алм., Жам.).

[Қырғызша ажырым (К. Юд., КРС, 24)].

АЗА БОЙЫ ҚАЗА ТҰРУ (Орал: Шыңғ., Чап.) аза бойы қаза болу. *Ол немістердің әйелдер көрсе зорлап, айуанша тап беретіндігін талай естіген, Марина болса көрікті әйел, ендеше немістер бұған ұрынуы мүмкін, — осыларды еске алғанда оның аза бойы қаза тұрды* (А. Фад., Жас. гв., 218).

АЗА БОЙЫМ ТАЗА БОЛДЫ (Қост., Жанг.; Жезк., Ұлы.) күнәдан тазардық, жақсардық. *Анадан менің аза бойым таза болды* (Қост., Жанг.). *Аза бойымыз таза болып, шүкір отырмыз* (Жезк., Ұлы.).

АЗАБЫ ЖОҚ (Гур., Маңғ.) не азап. *Қозы тоғытатын азабым жоқ* (Гур., Маңғ.).

АЗАБЫ СІҢУ (Рес., Саратов.) еңбегі сіңу. *Қажымұқан азабы сіңген адам ғой* (Рес., Саратов.). Ерте заманда «еңбек» сөзі «азап» мағынасында жұмсалыуына байланысты жасалған тіркес.

АЗАЛ-МАЗАЛ (Жамб., Шу) аз-маз. *Сізден аз ал-маз ал жас жігіт* (Жамб., Шу).

АЗАМАТ (Сем., Ұрж.) оқыған, қызметкер. *Мен жасымда азаматтармен көп жолдас болдым. Азаматтың қосшысы болуда ол кезде көрім іс еді* (Сем., Ұрж.).

[Түрікше азамат: 1) ұлылық; 2) тамаша; 3) мақтаныш (Тур.-рус. сл., 1977, 84); қырғ. азамат жігіт (К. Юд., КРС, 25); өзб. азамат батыл, батыр, ер жүрек (Узб.-рус. сл., 1959, 25). Түркі тілдеріне араб тілінен ауысқан. Арабша «ғазамәт» сөзінің көптеген мағыналары бар. Солардың ішінде «маңыздану», «үлкейе бастау», «байсалды болу», т. б. (Ар.-рус. сл., II, 1970, 670)].

АЗАН (Түрікм.: Ашх., Таш., Мары, Тедж., Красн.; Қ. орда: Шиелі, Сыр., Жал., Қарм.; Қарак.; Өзб., Ташк.) таңертеңгі уақыт. *Ертең азад келерсің, әзір қолым тимейді* (Түрікм., Мары). *Қазір, азаны шай ішісімен Қалба болысының беделді-беделді адамдары мәжіліс құрады* («Жұлдыз», 1988, №2, 18). *Азад кеткен адам күн батып ел орынға отыра келді* (Қ. орда, Сыр.). *Біз қалаға азад жүріп кетеміз* (Қарак.). *Азад институтқа келген әйелдер оның қуанышына,*

«қайырлы болсын» айтты (М. Дүй., Жол. бол.).

[Өзбекше азон (Узб.-рус. сл., 1959); қарак. азон (Рус.-қарак. сл., 1967)].

АЗАНДЫҚ (Гур., Шевч.) құлақтың төменгі жұмсақ еті. *Құлағының азандығы неге ісіп кеткен* (Гур., Шевч.).

АЗАН ҚАҒУ (Маңғ.: Маңғ., Бейн.) қақсап дауыс шығару. *Қара сиыр тағы азан қақты. Шайлық сүт сауып алғанда, бұзауын емізіп қақтатпаған* (Ж. Нәжім., Кішк., 154).

АЗАНДАУ (Гур., Есб.) аздау. *Биыл колхоз егісінің түсімі аздау боп тұрғаны* (Гур., Есб.).

АЗАП ЖАСАУ//АЗАП ЕТУ (Рес., Саратов.) еңбек ету, еңбектену. *Көп азап жасайтын болар оған* (Рес., Саратов.). *Екі жағына сурет салып, ол көп азап етпегей, сосын алдық* (Рес., Саратов.).

АЗАП ПЕН ҚАЗАНДЫ БЕРСІН (ҚХР) ұрлық-қарлық жасайтындарға айтылатын қарғыс. *Құдай жазаңды берсін! Азап пен қазаңды берсін* (Б. Боп., Қаз. алғ., 178).

АЗАР¹ (Орал: Жән., Жымп., Орда; Гур.: Маңғ., Есб.; Акт., Ойыл; Жезк., Ұлы.) зорға, әрен. *Өзеннен осы жерге азар жеттім* (Орал, Жән.). *Дыңғызыл ауылына пошта 7-8 күнде азар қатынасады* («Ж. жол», 17.01.1932). *Артына жалтақ-жалтақ қарап, азар кетті* (Гур., Есб.). *Тарантасқа жегілген ат бізді азар тартып келді* (Акт., Ойыл). *Жүк ауыр екен, азар көтердік. Азар дегенде жолды таптық* (Жезк., Ұлы.). *Азар тұстим арбадан, Таяқ ұстап таянып, Жығылып жерге құладым, Қара терге боялып* (Қашаған).

АЗАР² 1. (Рес., Орын.; Қ. орда: Жал., Қарм., Сыр.; Акт., Ырғ.; Қост., Жанг.) жәбір, қорлық. *Ол келінін үнемі ұрсып азар көрсетіп отыр. Азар көрген келіннің де тілі шығады* (Қ. орда, Жал.). *Оның көрмеген таршылығы, азары, бейнеті жоқ* (К. Әбд., Тәт. қауын, 36). *Байлардан көрген азарымызды кітап бетінен оқып қаныққан боларсыздар* (Қ. орда, Қарм.). *Ойымнан ол азарың өлмей кетпес, көр енді, Әкуанның әзіл ойнын* (Рус. дас., 281). *Иса байдың баласы маған азар берді* (Акт., Ырғ.). *Ақбаланың азары батып барады* (Ә. Нұрп., Қан мен тер, 181). **2.** (Қост., Жанг.) реніш. *Сен оны азар қылма* (Қост., Жанг.). **3.** (Қост., Жанг.) тынышсыз. *Балам, азар болма* (Қост., Жанг.).

[Қырғызша азар азап, қорлық (К. Юд., КРС, 25); пар. азар сөзінің мағыналары осы көрсетілген тіл ерекшеліктеріндегідей болып келеді (Пер.-рус. сл., 1, 1983, 68)].

АЗАР АДАМ (Гур., Есб.) беймаза, тынышсыз адам. *Өзі бір мылжыңдаған а з а р а д а м г о й* (Гур., Есб.).

АЗАРЛАНУ (Қ.орда: Жал., Қарм.) жәбірлену. *Бастықтың жұмысқа шық дегеніне кейбіреу а з а р л а н ы п жүреді* (Қ.орда, Қарм.). *Артынша ерлер бұған а з а р л а н д ы, Адамдай шақырусыз келген тойға* (Рүс. дас., 268).

АЗАРЛЫ (Гур.: Маңғ., Шевч.) жанға бата тындай. *А з а р л ы жұмыс, а з а р л ы ауру* (Гур., Маңғ.). *Көрген адамдар оның ауруын онша а з а р л ы деп айтпайды* (Гур., Шевч.).

АЗАР-МАЗАР (Павл., Ерт.) әрең, зорға. *Қойды атпен а з а р-м а з а р алып келді* (Павл., Ерт.).

АЗАТ (Қарақ.) керегенің байланыстыратын ең жоғарғы ұзын басы, басқа бастарынан бөлек шығып тұрады.

АЗАТ КЕЛУ (Гур., Мах.) алда келу. *Соғыс өнерін үйренуде Сатаев өзінің ынталығының арқасында басқалардан а з а т к е л е д і* («Соц. Эмба», 4.01.1942, №2).

АЗАТ КЕРЕГЕ (Түрікм.: Красн., Таш.) есіктің босағасына тақау жерде жеке, дара қалған керегенің басы. *Сапалақ (қ.) мана а з а т к е р е г е д е ілулі тұрған* (Түрікм., Красн.).

АЗБАНДЫҚ (Рес., Саратов.) бұқалық. *Қасқа тай өгіз әлі а з б а н д ы г ы н қоймай жүр деп қайта кестірді* (Рес., Саратов.).

АЗБАР¹ 1. (Көкш.: Щуч., Еңб.; Гур., Маңғ.; Ақт., Ырғ.; Қ.орда, Арал; Қарақ.; Рес., Волг.) ашық қора. *Малды а з б а р г а қамандар* (Көкш., Щуч.). *Сиырды бұзауымен а з б а р г а енгіз* (Қ.орда, Арал). *А з б а р д а тұрып жем жеген, Мырзалар мінген ат кетті... Сарала деңмент қылыш бау Мұра деп салған зат кетті* (Қашаған ақын). *А з б а р г а қойды көбінесе жазда ұстаймыз* (Қарақ.). 2. (Орал, Чап.; Рес., Орын.) жабық қора. *А з б а р г а қоя тұрсаңшы оныңды* (Рес., Орын.). 3. (Қ.орда, Арал) ат қора. *Торы атты а з б а р г а байлап қой* (Қ.орда, Арал). 4. (Гур., Маңғ.) ұстаның іс үйі. *Бұл ұстаның а з б а р ы* (Гур., Маңғ.). 5. (Ақт., Ырғ.; Рес., Орын.) қора. *А з б а р г а ешкіні қампа қойдым* (Рес., Орын.). *Менің атым а з б а р д ы ң ішінде тұр* (Ақт., Ырғ.). 6. (ҚХР) қора ішіне салынатын оңаша кішкене үйшік. Онда көбінесе қараңғылап мал бордақылайды және арық-тұрақты айрым күтімге алады. *Мал азығы да қысқы а з б а р л а р ы н а тасылып болған жоқ* («Қ. ту», №103, 1939).

АЗБАР² (Гур., Маңғ.; Рес., Волг.; Түрікм.: Красн., Таш., Мары) құрал-сайман, аспап. *Завхозға айт а з б а р л а р д ы түгендей, таярласын*

(Түрікм., Таш.). *Жұмысты адам емес, а з б а р істейді* (Мақал).

АЗБЫРАЙ¹ (Қ.орда: Қарм., Сыр., Шиелі, Арал) ер тоқым, қамыт, көлікке қажетті саймандардың жиынтығы. *Балам, а з б ы р а й д ы далаға алып шығып, атты арбаға қоса ғой* (Қ.орда, Сыр.). *Колхоздарда тұқым қорының жеткіліксіз екендігін, жұмыс көліктері мен а з б ы р а й л а р д ы ң дайындалмағанын, сүйтіп...* («Соц. ауыл», 16.03.1949). Орыс тілінде сбруя.

АЗБЫРАЙ² (Өзб., Бұх.) үйдің керекті заттары (мүлкі). *А з б ы р а й ы ң сай болмай, шаруашылығың жүрмейді* (Өзб., Бұх.).

АЗҒЫН (Түрікм.: Таш., Көнеүр.) ерте пісетін үлкен қауын.

АЗДА-АЗ (Түрікм.: Красн., Ашх., Небид., Жеб.) кемде-кем. *Осы кезде орысша білмейтіндер а з д а-а з шығар* (Түрікм., Ашх.). *Сондықтан да Ақшолақов десе «а» деп аузын ашпайтын адам а з д а-а з* («Қарабұғаз», 8.03.1937).

АЗДАУ (Шығ. Қаз., Больш.; Тау., Қош.) азаю, кему. *Ол кісінде бие саны жылдан-жылға а з д а п барады* (Тау., Қош.).

АЗДЫ-КЕМ (Рес., Орын.) азды-көпті. *Шырағым, а з д ы-к е м әңгіме айта отыр* (Рес., Орын.).

АЗ ЕМЕС (МХР) талай, сан рет. *Бұл тұрғыда а з е м е с айтқанымызбен нақты нәтижесі қанағатсыз* («Ж. өмір», 21.07.1986).

АЗ-МҰЗ (Орал: Чап., Жымп.; Гур., Маңғ.) аз-маз. *...Махмұттың тамаққа тойып алған соң, терезені ашып қойып, үсті-үстіне кекіретіні ғана бұл үйдің қазақтарға да а з-м ұ з қатысы жоқ еместігін байқататын* (Ә. Кекіл., Құс қан., 178).

[Өзбекше оз-моз (Узб.-рус. сл., 1956, 298)]. Қ. аз-мыз.

АЗ-МЫЗ (Шығ. Қаз., Марқ.; Қост., Арқ.; Қарақ.; МХР) аз-маз. *А з-м ы з шаруамен келдім* (Шығ. Қаз., Марқ.).

[Өзбекше аз-моз (Узб.-рус. сл., 1956, 299)]. Қ. аз-мұз.

АЗНА Қ. азына.

АЗ-ПАЗ (Қ.орда: Сыр., Тер., Жал.) аз-маз.

АЗТОЛА (МХР) біраз, едәуір. *Бұл жөнінде кеншілер отрядының бастығы Чангамен, сырласқанымызда ол өз коллективінің а з т о л а табыстары жөнінде әңгімелеген еді* («Ж. өмір», 24.10.1983).

АЗУ¹ (Рес., Орын.) бұзылу, асқыну. *Жарам а з ы п кетті* (Рес., Орын.).

АЗУ² (Қост.: Об., Торғ.) шабақ (арбаның арысын белағашқа бекітетін кішкене шабақ).